

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ “Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника”

Марія Петрівна Брус

**РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В XI – XV ст.**

**I
Теоретична й практична частини**

Івано-Франківськ
2017

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0
Б89

Рецензенти

Грещук Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пілецький Володимир Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Брус М. П.

Б89 Розвиток української мови в XI– XV століттях. I. Теоретична й практична частини / Марія Петрівна Брус. – Івано-Франківськ : ПП Голіней О. М., 2017.

Посібник являє собою навчально-наукове видання. У ньому представлено навчальний (теоретичний і практичний) та науковий (хрестоматійний) матеріали з історії української мови XI– XV століть, яка становить основу вивчення фундаментальних і спеціальних навчальних історичних дисциплін у програмі підготовки спеціалістів із філології на базі вищих освітніх закладів.

Посібник складається з двох частин. Перша частина охопила теретичний і практичний матеріали з історії української літературної мови XI– XV століть, змістом яких стало вивчення загальних процесів розвитку української літературної мови в XI– XV ст., історії становлення і функціонування ділового, літописного, світського і релігійного книгописання упродовж зазначеного періоду.

Посібник укладено для вивчення основних і додаткових навчальних дисциплін із історії української мови на філологічних спеціальностях вищих освітніх закладів, а також для учителів-словесників, науковців-лінгвістів, знавців і дослідників історії української мови.

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

1. СТАНОВЛЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XI – XV СТОЛІТТЯХ

- 1.1. Основні поняття спеціального навчального курсу.
- 1.2. Історія української літературної мови XI – XV століть.
- 1.3. Специфічні ознаки української мови XI – XV століть.
- 1.4. Писемність і книжна творчість у Київській державі.
- 1.5. Джерельна база вивчення української мови XI – XV ст.

2. РОЗВИТОК ДІЛОВОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

- 2.1. Особливості ділового книгописання в давньоукраїнський період.
- 2.2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки офіційно-ділового характеру.
- 2.3. Мовні й стильові особливості давніх офіційно-ділових творів.
- 2.4. Українські специфічні ознаки в ділових пам'ятках.
- 2.5. Еволюція давнього ділового книгописання.

3. РОЗВИТОК ЛІТОПИСНОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

- 3.1. Особливості літописного писання в давньоукраїнський період.
- 3.2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки літописного характеру.
- 3.3. Мовні й стильові особливості давніх літописних творів.
- 3.4. Українські специфічні ознаки в літописних пам'ятках.
- 3.5. Еволюція давнього літописного книгописання.

4. РОЗВИТОК СВІТСЬКОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

- 4.1. Особливості художнього писання в давньоукраїнський період.
- 4.2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки світсько-художнього змісту.
- 4.3. Мовні й стильові особливості художніх давньоукраїнських творів.
- 4.4. Українські специфічні ознаки у світсько-художніх пам'ятках.
- 4.5. Еволюція давньоукраїнського художнього книгописання.

5. РОЗВИТОК КОНФЕСІЙНОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

- 5.1. Особливості релігійного книгописання в давньоукраїнський період.
- 5.2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки церковно-релігійного змісту.
- 5.3. Мовні й стильові ознаки конфесійних давньоукраїнських творів.
- 5.4. Українські специфічні ознаки у церковно-релігійних пам'ятках.
- 5.5. Еволюція давньоукраїнського конфесійного книгописання.

6. УКРАЇНСЬКІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ XI – XV СТОЛІТЬ ЯК НАЙБІЛЬШ ДАВНЄ І ЦІННЕ НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО

- 6.1. Історія вивчення писемної спадщини давньоукраїнської мови.
- 6.2. Правила видання й читання давніх українських писемних творів.
- 6.3. Читання й аналізування давніх писемних українських пам'яток.
- 6.4. Перекладання й цитування давньоукраїнських писемних творів.
- 6.5. Простежування й синтезування власне українських мовних ознак.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

1. Практичні завдання.
2. Тестові завдання.
3. Наукові доповіді.

Список писемних пам'яток

Список лексикографічних праць

Список рекомендованої літератури

Умовні скорочення й позначення

ПЕРЕДМОВА

Період XI – XV ст. є показовим і визначальним етапом у формуванні української мови, бо на цей час припало творення й функціонування літературно-писемної мови з унікальними правописом та вимовою. За початок відліку давньоукраїнської мови взято XI ст., пов'язане з виникненням перших писемних творів у Київській Русі, що відображали риси української мови, і становленням основних рівнів української мови, а за кінець відліку – XV ст., пов'язане з пізнім відтворенням найдавніших українських писемних пам'яток, первинною документацією окремих українських мовних явищ, започаткованих у давньоукраїнський період, та із завершенням формування української мови як самостійної системи. Передумовами становлення української мови були впливи додержавних мовнотериторіальних ознак, старослов'янської мови, українського фольклору та київської суспільно-політичної мовної практики.

Важливість глибокого і ґрунтовного пізнання й засвоєння історії української мови, з'ясування розвитку української мови в XI – XV ст., усвідомлення процесу становлення власної писемної традиції зумовили підготування цього посібника. Метою написання посібника стало узагальнення й представлення в широкому обсязі наукових відомостей з історії української мови XI – XV ст., щоб дати студентам знання про загальні процеси розвитку давньоукраїнської мови, добитися правильного розуміння історії становлення й формування української мови, показати стан вивчення періоду XI – XV ст. у сучасній лінгвістиці.

Навчальний посібник складається з двох частин. У першій частині теоретичний матеріал структуровано відповідно до стилевих рідновидів давньоукраїнської мови – ділового, літописного, світсько-художнього і церковно-релігійного, з метою вивчення загальних процесів становлення і функціонування української літературної мови в XI – XV століттях. Практичний матеріал розмежовано на практичні завдання, тестові завдання і наукові доповіді для закріплення, повторення й перевірення засвоєних знань. У другій частині подано вибрані праці з історії вивчення давньоукраїнської мови і писемної спадщини XI – XV ст. загалом та з історії дослідження мови писемних пам'яток ділового, літописного, світсько-художнього і церковного-релігійного змісту.

Для впорядкування посібника без покликання на писемні джерела до уваги взято тогочасну кириличну графіку, зокрема для передання голосних звуків [і], [ѣ], [е], [ь], [ä], [ы], [у], [ъ], [о], [а] – використано літери *и, ѣ, е, ь, ъ, ѡ, у* (*оу, ю*), *ь, о, а* (*я*); для передання приголосних звуків [в], [м], [й], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [г], [г'], [з], [з'], [ж], [дж], [дз], [дз'], [к], [х], [с], [с'], [ш], [ч], [ц'], [ф] – літери *в, м, ѣ, н, р, л, б, п, д, т, г, з, ж, дж, дз, к, х, с, ш, ч, ц, ф*, а також *щ* – для [щч]. Якщо ж укладено завдання або дібрано текст на основі писемних творів, то використано графіку відповідної пам'ятки. Тому в посібнику знайшли відображення ще й такі букви, як # «юс малий», @ «юс великий», ω «омега», f «фїта», k «ксі», j «псі», v «їжїця», U «оукъ», ε «~сть», йотовані " , >, 1

У кінці кожної частини посібника вміщено списки писемних пам'яток, лексикографічних джерел і рекомендованої літератури, з уведенням праць, що стосуються всіх частин посібника.

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

4. СТАНОВЛЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XI – XV СТОЛІТТЯХ

МЕТА. Ознайомлення з основними поняттями спеціальної навчальної дисципліни «Розвиток української мови в XI – XV століттях», з основними процесами формування й функціонування української мови в зазначений період, зі специфічними особливостями давньоукраїнської мови, з писемною традицією і книжною справою того часу.

ВСТУП. Складовою частиною і водночас початковим етапом вивчення загального курсу історії української літературної мови є українська мова XI – XV ст. У зв'язку з цим «Розвиток української мови в XI – XV століттях» може становити спеціальний курс вивчення історії української літературної мови. Період XI – XV ст. – це продовження розвитку власних писемних традицій, виникнення перших писемних творів у Київській Русі, що відображали риси української мови, становлення основних стилів української мови, поширення українських мовних явищ, завершення формування української мови як окремої системи. В українській мові XI – XV ст. простежувалося багато специфічних мовних ознак і процесів, зумовлених занепадом редукованих та іншими змінами, розвивалася і збагачувалася власна писемність, відбувалося книготворення по всій території України, особливо при монастирях. Жанрово-стильова різноманітність писемних творів засвідчувала формування ділового, літописного, світського й релігійного офіційного спілкування та живого мовлення в Київській феодальній державі.

ПЛАН

1. Основні поняття спеціального навчального курсу.
2. Історія української літературної мови XI – XV століть.
3. Специфічні ознаки української мови XI – XV століть.
4. Писемність і книжна творчість у Київській державі.
5. Джерельна база вивчення української мови XI – XV ст.

ЗМІСТ

1. Основні поняття спеціального навчального курсу

1. Українська літературна мова XI – XV століть є складовою частиною і водночас початковим етапом вивчення загального курсу історії української літературної мови, бо з творенням писемного варіанта і писемних традицій української мови розвивалася і власна українська літературна мова, що впродовж XI – XV ст. набувалабагатьох виразних специфічних ознак. Тому від курсу української літературної мови XI – XV ст. можна починати вивчення дисципліни «Історія української літературної мови».

Українська літературна мова XI – XV століть – це спеціальна наукова й навчальна дисципліна, що розкриває загальні процеси становлення й розвитку української мови XI – XV ст., показує формування всіх її стилів і жанрів, під впливомрозвинутої тогочасноїписемної традиції і живомовної практики.

Об'єктом навчального курсу стала українська літературна мова XI – XV століть, а *предметом навчальної дисципліни* – вивчення української мови XI –

XV століть як окремої самобутньої літературної мови, із творенням та відображенням її писемних жанрово-стильових ознак і народнорозмовних рис.

Змістом спеціального курсу історії української літературної мови XI–XV століть стали кілька розділів. Зокрема, першим із них є вступний розділ *Становлення й функціонування української мови в XI–XV ст.*, де подано основні положення курсу, загальний аналіз розвитку української мови в XI–XV ст. Із метою розкриття жанрово-стильового розмаїття української літературної мови йдуть розділи *Розвиток офіційно-ділового стилю української мови в XI–XV ст.*, *Розвиток літописного стилю української мови в XI–XV ст.*, *Розвиток світського стилю української мови в XI–XV ст.*, *Розвиток релігійного стилю української мови в XI–XV ст.* Останнім іде розділ *Українські пам'ятки XI–XV ст. як найбільш давнє й цінне писемне багатство.*

З предмета й змісту курсу української літературної мови XI–XV століть випливають такі завдання навчальної дисципліни:

- висвітлити історію розвитку української мови, специфічні мовні й стильові ознаки української літературної мови XI–XV ст.;
- розкрити процеси книготворення і книгописання того часу;
- розглянути становлення офіційного-ділового стилю й спілкування;
- простежити формування літописного стилю і книгописання;
- проаналізувати творення світського стилю і мовлення;
- звернути увагу на розвиток церковно-релігійного стилю;
- навчитися читати й аналізувати різностильові пам'ятки;
- простежити еволюцію кожного стилю давньоукраїнської мови;
- визначити закономірності розвитку української літературної мови і тенденції, що відобразилися в подальшому її розвитку.

Значення курсу української літературної мови XI–XV століть полягає в тому, що він дає можливість ознайомитися з історією становлення й розвитку власної літературної мови в XI–XV ст., вивчити особливості й закономірності становлення і формування ділового, літописного, світського й релігійного книгописання та спілкування в XI–XV ст., простежити відображення українських мовних рис у різностильових писемних джерелах того часу, розкрити основні тенденції, що визначили подальший розвиток української літературної мови і сучасний її стан.

Курс української літературної мови XI–XV століть знаходиться в тісному зв'язку з лінгвістичними дисциплінами (історією української літературної мови, сучасною українською літературною мовою, українською діалектологією, із загальним мовознавством, славістикою та ін.) і з нелінгвістичними дисциплінами (українською літературою, українською історією, археологією, сфрагістикою, нумізматикою та ін.).

2. Історія української літературної мови XI–XV століть

Історія української мови бере початок від слов'янських діалектів праіндоевропейської мови. Вивчення спільнослов'янської мовної єдності дало можливість ученим обґрунтувати постання української мови на праслов'янській основі й розвиток її специфічних рис після розпаду спільнослов'янської мовної сім'ї. Теорія походження української мови з праслов'янської мала місце в багатьох

дослідженнях XIX й XX ст. (П. Житецького, О. Потебні, Ю. Шевельова, І. Огієнка, В. Німчука та ін.).

З часу свого становлення українська мова пройшла тривалий шлях розвитку. На сьогодні відомі неодноразові спроби періодизувати історію розвитку української мови. Напр., Ю. Шевельов запропонував виділяти такі етапи становлення української мови: протоукраїнський (до сер. XI ст.), давньоукраїнський (від сер. XI ст. до кінця XIV ст.), ранньосередньоукраїнський (від поч. XV ст. до сер. XVI ст.), середньоукраїнський (від сер. XVI ст. до перших років XVIII ст.), пізньосередньоукраїнський (решта XVIII ст.), сучасний (від остан. років XVIII ст. і дотепер). Особливим у розвитку української мови є найбільш давній її писемний період, коли закладалися основи літературної мови, формувалися традиції, розвивалися різні стилі, і мова набувала системного характеру.

На період XI – XV ст. припало існування в Україні двох мов – запозиченої старослов'янської і власної руської літературно-писемної мови, яка розвивала офіційно-ділове спілкування та разом із живомовними рисами стала основою для формування тогочасної української літературної мови. Старослов'янська мова заступала руську в державному, культурному, релігійному житті і гальмувала її розвиток на живомовній основі. Значний потік народнорозмовних елементів до писемної мови XIV – XV ст. визначив тенденцію незворотного розвитку української мови на живій народній основі.

Для української мови XI – XV ст. стали періодом творення, розквіту й процвітання писемної української мови. У Київській державі цього часу вже розмовляли українською мовою, свідченням чого стало відображення українських рис у тогочасній писемності. За Ю. Шевельовим, цей етап закінчується XIV ст., але він тривав до XV ст., оскільки після князівських міжусобиць і монголо-татарської навали руська писемна мова не занепадала, а продовжила розвиватися в умовах Великого князівства Литовського, аж до утвердження книжної староукраїнської мови, що констатують і найновіші наукові дослідження з історії української мови. Основні риси української мови як лінгвосистеми чітко виділялися в XI – XIII ст., однак всеохопного, системного характеру набули лише в XIV – XV ст., коли частішими й безперервними стали явища, започатковані в киеворуський період, напр., перехід [ě] в незмінне [i] (*сніг*), перетворення звуків [o], [e] в новозакритих складах (*кунь, ніч*), злиття давніх звуків [и], [ы] у фонемі /и/ (*мир, сир*) тощо.

Первинною назвою української мови було найменування *руська мова*. Слово *русь* – спільнослов'янське утворення, що разом зі словом *чернь* виникло ще на стародавній слов'янській території. Первинно назва *Русь* позначала тільки землю полян, згодом – князівства Східної України, Київщини, Чернігівщини й Переяславщини, а пізніше – й інші землі, і як державно-політичний термін могла охоплювати всю територію Київської Русі, але як етнічне поняття довго стосувалася лише сучасної України. Слово *руський* у значенні “український” та інші пов'язані з ним етноніми (*русь, русин, русинський*) зберігалися довго і були характерними назвами українців.

Найменування *українська мова* стало вторинною назвою мови. Ця назва походить від слова *Україна*, яке мотивоване апелюваннями *країна, україна*, в основі яких лежать давні корені *край, украй*. Від слов'янських слів *край, украй* за

допомогою суфікса *-in-a* утворилися слова *країна, україна*, що й дали початок назві держави *Україна*. У своєму становленні назва *Україна* зазнала зміни семантики від первинного значення «країня межівна земля», до «менша просторова одиниця, частина цілого» і «земля, край, держава».

Зафіксоване вперше в Іпатіївському списку “Повісті минулих літ” за 1187 р. слово *Україна* як назва Переяславської землі первинно позначало землі у (біля) краю тогочасної України-Русі, насамперед на її півдні, а згодом стало офіційною назвою Української (Козацької) держави, яка виникла на краю русько-українських земель (степовому пограниччі України-Русі), звідки назва *Україна* поширилася на решту її території. У період козацьких повстань та війн термін *Україна* почав уживатися на позначення наддніпрянських земель. Мова населення цієї території називалася *українською, руською* або *козацькою*, тоді як у західних українців мова називалася тільки *руською*. Назва *Україна* щодо Наддніпрянщини, а згодом і Слобожанщини вживалася до кінця XIX – поч. XX ст. А як офіційна назва держави закріпилися з часу виникнення Української Народної Республіки в 1918 році.

3. Специфічні ознаки української мови XI – XV століть

У розвитку фонетичної системи давньоукраїнської мови найбільш суттєвою зміною стала втрата коротких голосних звуків [ь], [ѣ]. Занепад редукованих [ь], [ѣ] у слабких позиціях і вокалізація їх у сильних позиціях викликали різні звукові зміни в давній писемній період, наслідки яких значною мірою відобразилися в подальшому розвитку української мови. Унаслідок зникнення слабких редукованих [ь], [ѣ] перестав діяти закон відкритого складу, зменшилася й кількість складів у словах, напр.: *къ-ни-жъ-ка* > *книж-ка*.

Із закриттям складів та скороченням їх кількості в словах вокалізм давньоукраїнської мови зазнав різних фонетичних змін: зменшення голосних звуків у словах (*мѣ-дѣ – мідѣ*); вокалізації сильних і занепаду слабких [ь], [ѣ]: *чьсть (честь) – чьту (чту)*; появи вставних звуків [о], [е]: *земль (земель) – земля (земля)*; переходу звуків [о], [е] в [і]: *осеньми > осінній*; виникнення другого повноголосся: *зьрнь > зерен*; переходу [рѣ], [рѣ], [лѣ], [лѣ] в [ри], [ли]: *трьвога > тривога*. Процес занепаду редукованих [ь], [ѣ] спричинив різні фонетичні зміни і вконсонантизмі української мови XI – XV ст.: виникнення нових груп приголосних звуків: *метѣла > мітла*; спрощення в групах приголосних звуків: *поздьми > пізній*; ускладнення груп приголосних звуків: *засьрость > задрість*; уподібнення приголосних звуків: *жить ~ > життя*; розподібнення приголосних звуків: *сьльньчьникъ > соняшник*; палаталізація приголосних звуків: *днь > день*; депалаталізація приголосних звуків: *любовь > любов*; зміна приголосного звука [л]: *жилъ > жив*.

Пізнішими фонетичними змінами давньоукраїнської мови були: перехід звука [ѣ] в [і]: *гнѣздо > гніздо*; злиття звуків [и], [ы] в [и]: *сила > сила, дѣмь > дим*; зближення звуків [е] з [и]: *препинити – припинити*; зближення звуків [о] з [у]: *жоравль – журавель*; перехід звука [е] в [о]: *жена > жона*; перехід звука [о] в [а]: *хозяинъ > хазяїн*; перехід звука [е] в [а]: *слина > ялина*; занепад початкових звуків: *игра > гра*; виникнення приставних звуків: *огнь > вогонь*; ствердіння приголосних звуків перед [е], [и]: *миръ > мир*; ствердіння губних приголосних звуків: *память >*

пам'ять; ствердіння шиплячих приголосних звуків: *ключь* > *ключ*; ствердіння звука [p]: *горькьи* > *гіркий*; чергування звуків [y] з [v]: *учитель* – *вчитель*.

На південноруських землях упродовж XI – XV ст. формувалася власна українська лексика. Це були переважно слова народнорозмовного характеру, що засвідчували багатство тогочасної живомовної стихії, входження її до літературного вжитку і розвиток писемної української мови та ділового спілкування на базі живого розмовного мовлення. Специфічні українські слова представлені в межах кожної частини мови, але найбільше їх серед повнозначних частин мови. І якщо в пам'ятках XI – XIII ст. вони були поодинокими, то в XIV – XV ст. стали більш продуктивними й частотними. Власне українськими новотворами того часу стали *словаловѣтри* ~, *гаиворонъ*, *брунька*, *хмара*, *натина*, *галузь*, *пашьня*, *ярина*, *щѣлина*, *година*, *борошньо*, *полонина*, *гостиньць*, *спека* та інші, а запозиченнями – слова *виноградъ*, *стихия*, *тигръ*, *товаръ*, *євианъ*, *борсукъ*, *субота*, *постъ*, *огурьць*, *кедръ*, *океанъ*, *китъ*, *ладанъ*, *канонъ*, *аиръ*, *фаръ*, *лимень* та інші.

Слова творилися різними способами у давньоукраїнський період. Основним із них був морфологічний, що мав такі різновиди: суфіксальний: *князь* > *княгыня*, *кънига* > *кънижъныи*, *дымъ* > *дымити*, *добрыи* > *добре*; префіксальний: *дати* > *отъдати*, *мати* > *прамати*, *славъныи* > *преславъныи*; основоскладання: *Богородица*, *благодѣтель*, *золотовърхьи*, *добросърдъныи*; безафіксний: *написати* > *напись*, *съходити* > *съходъ*, *съмыслити* > *съмыслъ*; флексійний: *тъсть* > *тъща*, *кумъ* > *кума*, *сватъ* > *сваха*, *рабъ* > *раба*, *крутити* > *круча*, *садити* > *саджа*, *пасти* > *паша*; постфіксальний: *сѣтитися*, *женитися*, *миритися*, *начатися*, *жаловатися*. Малопродуктивними способами творення слів у давньоукраїнський період були морфолого-синтаксичний спосіб: *королева* (прик.) > *королева* (ім.), *другьи* (числ.) > *другьи* (займ.), *десятина* (числ.) > *десятина* (ім.), *къто* (займ.) > *къто* (спол. сл.); лексико-синтаксичний спосіб: *шестьдесятъ*, *семьсътъ*, *заутра*, *сегодня*, *ничто*, *тѣгда*, *Володимиръ*, *Ярославъ*, *Остромиръ*, *Мстиславъ*; ілексико-семантичний спосіб: *хълмъ* > *Хълмъ*, *бродъ* > *Бродъ*, *русь* > *Русь*, *литва* > *Литва*, *мудрыи* > *Мудрыи*, *великьи* > *Великьи*.

На морфологічному рівні слід відзначити, що категорії роду, числа, відмінка стали єдиними й автономними граматичними категоріями іменників української мови, що збереглися дотепер. Із розвитком категорії роду на українському ґрунті сформувалися чотири типи відмінювання іменників – за родовою ознакою. Із давніх типів відмінювання прикметників українська мова втратила парадигму коротких із рефлексами переважно їх називного відмінка в розмовному й художньому стилях та зберегла парадигму повних прикметників у стягненій формі, парадигму прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння, що склали основу сучасної категорії прикметників.

Займенники характеризувалися втратою багатьох займенників (*овъ*, *сикъ*, *къи* тощо), переходом неособових до розряду особових (*онъ*), зміною фонетичного вигляду займенників (*въсь*, *мои*, *нашь* тощо) або ще й морфологічного (*инъ*, *такъ*, *тѣ*, *сь* тощо), а також формуванням нових займенників (*будъ-який*, *декотрий* тощо). З використанням різних варіантних форм і нормуванням кожної відмінкової форми усталася єдина система відмінювання неособових займенників з провідною їх функцією означення.

Основними процесами в системі числівників української мови були занепад двійни, формування нових відмінкових закінчень (*трьхъ, четьрьхъ* тощо), виникнення числівників *сорокъ* і *девяносто*, злиття складених числівників із перетворенням в основному першої частини на незмінювану, а другої на змінювану (*одинадцять, тридцять* тощо), становлення нових числових назв (дробових, збірних тощо).

Дієслово зберегло граматичні значення часу, виду, способу, стану. Граматичне значення часу представляли форми теперішнього часу, минулого часу (колишній активний дієприкметник на *-л* – залишок перфекта) і майбутнього часу. Розвиток форм майбутнього часу характеризувався усталенням особових форм допоміжного дієслова *быти* в аналітичному різновиді на зразок *будеть (-ть) жати*, перетворенням складеної форми на зразок *хвалити ему* в зрощення й поширенням префіксальних дієслів.

Становлення парадигми відмінювання дієприкметників збіглося з еволюцією прикметникової. З неї випало відмінювання давніх нечленних, великої кількості членних і збереглося відмінювання дієприкметників на *-н* (*-ан-, -ен-*), меншою мірою на *-т-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-)*. Сучасна парадигма дієприкметників відображає розрізнення родових форм в однині, форми множини, стану й часу дієприкметників членної стягненої форми.

З давньоукраїнського періоду, крім супіна, збереглися три незмінні форми дієслова інфінітив, дієприслівник і безособові форми на *-но, -то*. Репрезентантами інфінітива є афікси *-ти (-ть)*, а в діалектах ще й *-чи (печи, беречи, стеречи)*, дієприслівника – афікси *-учи (-ючи), -ачи (-ячи), -виши*, а безособових форм – афікси *-но, -то*.

На синтаксичному рівні речення давньоукраїнської мови поділялися за структурою на прості і складні, поширені й непоширені, повні й неповні. Прості речення були односкладними, двоскладними й ускладненими, напр.: *При старьхъ молчати, премудрыхъ слушати, старБйшимъ покорБтися* (ПВМ, 4), *Многажды безнарядіемъ полци погибають* (СДЗ, 18), *Воеваша ятвязѣ около Охожѣ и Бусовна, всю страну ту плѣниша, и еще бо Холму не поставлену бывъшю Даниломъ* (ГВЛ, 106).

Складні реченні розмежовувалися на безсполучникові, складносурядні та складнопідрядні: *Богат возлаголеть – вси молчат и вознесут слово его до облакъ* (СДЗ, 11), *пшеница бо много мучима чистъ хлѣбъ явяеть, а в печали обрѣтаеть человекъ умъ свръшенъ* (СДЗ, 13), *Яко же бо олово гинеть часто разливаемо, тако и человекъ, приемля многия бѣды* (СДЗ, 12).

4. Писемність і книжна творчість у Київській державі

Українська писемність сягає своїм корінням глибоких доісторичних часів, тому в історії її розвитку слід виділяти додержавний і державний періоди. Додержавний осмислений на сьогодні як час зародження, формування й актуалізації писемного способу вираження думок, як внутрішній етап розвитку східнослов'янських племен у період їх консолідації й переходу до державного життя, а державний – як подальше вдосконалення писемної системи на основі кириличної графіки. Тому з поширенням християнської віри в Київській Русі та з

потребою в перекладі церковних книг слов'янською мовою слід пов'язувати продовження власних давніх писемних традицій і використання удосконаленої, пристосованої до слов'янської мови системи кириличного письма.

Письмо мусило існувати ще в додержавний період, адже зародження й розвиток Київської держави в усіх її сферах (церковно-релігійній, економічній, політичній) не могли обійтися без документального оформлення. До того ж, Київська Русь постійно контактувала з іншими країнами, зокрема з Візантією, Хозарською державою, скандинавськими народами, західноєвропейськими державами. Тому важко припускати, щоб східні слов'яни, які мали вже власне державне утворення, до другої половини IX ст. не знали письма. Сучасні мовознавці доводять, що східні слов'яни в додержавний період знали глаголицю і були обізнані з латинською й грецькою графікою.

Підтвердженням існування писемності на східнослов'янському ґрунті в додержавний період є блискуча техніка оформлення давніх рукописів XI ст. як наслідок довготривалих традицій у книжковій справі; легке пристосування кириличної азбуки до передання слов'янського мовлення завдяки досвіду використання грецького алфавіту в писемній практиці слов'ян; збереження донині договорів руських князів із греками як відображення набутих у X ст. навичок складання писемних документів; відомості грецького рукопису “Житіє Костянтина Філософа” про те, що під час подорожі до хозар у 860 р., перебуваючи в Криму, у м. Корсуні (Херсонесі), Костянтин знайшов Євангеліє і Псалтир, написані руськими буквами, а також людину, яка знала руську мову.

З огляду на історію східнослов'янської писемності слов'янські просвітителі брати Кирило й Мефодій сприймаються як упорядники, творці азбук – глаголиці та кирилиці, з яких глаголиця була попередницею кирилиці й вийшла з ужитку. Основу східнослов'янського письма склала кирилиця, названа на честь просвітителя Кирила (у світському житті Костянтина). Давня кирилиця охоплювала 24 літери грецького уставу (**а, в, г, д, є, з, н, і, к, л, м, N, о, п, р, с, т, ф, х, ω, ¼, ө, к, у**) та дещо меншу кількість букв для позначення специфічних слов'янських звуків (**á, ж, s, ÷, Y, ш, ь, ь, г, h, #, @, ù, ~, ", >, \, оу, ю**), але точний склад первинної кирилиці не відомий. Деякі літери для позначення слов'янських звуків були взяті з інших писемних систем (**ц** – з єврейської, **ч, ш** – з глаголиці), утворені шляхом видозміни грецьких букв (**б, л, ж**) або сполучення кириличних літер (**щ, ь, ь, Ъ, г,є", іа, ъж, ю** тощо). Кирилиця зазнала багатьох змін і поступово усталилася як графічна система української книжності й писемності.

У державний період кириличне письмо пройшло кілька етапів розвитку. Першим різновидом був устав (XI – XIV ст.) – урочисте письмо з прямими, старанно намальованими літерами. З XIV ст. поширився півустав, де букви були малі, порівняно з уставом, не завжди прямі, однакові, часто похилені вправо. З XIV ст. почав використовуватися і скоропис, розрахований на швидке писання, а не на збереження геометричності й краси літер. Півустав став основою шрифтів, якими друкувалися книги в період запровадження гражданки, і функціонує дотепер.

Давньоукраїнське книгописання почало розвиватися з XI ст. Зокрема, при Софійському соборі ще з першої половини XI ст. діяв добре обладнаний,

забезпечений необхідним корпусом книг (при соборі була велика бібліотека), а також кваліфікованими писарями й художниками, великокняжий скрипторій, з якого вийшли найцінніші пам'ятки руської писемності. Книжкова справа була добре налагоджена і в Києво-Печерському монастирі, особливо після запровадження в ньому 1068 р. Студитського статуту, що зобов'язував ченців постійно підвищувати рівень богословської освіти, читати й переписувати книги. Виготовлення книг здійснювалося артільним способом. В XI ст. книги могли переписуватися і в Георгієвському, Ірининському, Видубицькому, Дмитрівському та інших київських монастирях і в Десятинній церкві.

Доля київської книжної спадщини була лихою. Ще до татарського погрому через багаторічну міжусобну боротьбу за київський великокняжий престол вона зазнала розорення і пограбування. Так, у 1155 р. А. Боголюбський вивіз із Києва багато книг, що започаткували збірку рукописів у місті Володимирі на Клязмі при Успенській церкві. До цієї збірки у 1168 р. було долучено книги, привезені з Києва після походу старшого сина князя Андрія – Мстислава. Книги вивозилися з Києва й пізніше, інколи для переписування, але часто не поверталися. Загалом до періоду XI ст. і рубежу XI – XII ст. учені відносять тринадцять південноруських пам'яток книжкового мистецтва.

У XII ст. межі південноруського рукописного мистецтва значно розширилися. Інтенсивного розвитку набуло книгописання в західному регіоні Південної Русі – на території Галицького і Волинського князівств, де при монастирях, єпископських кафедрах, князівських дворах здійснювалося переписування книг, перекладання їх з інших мов, а також літописання. До книг XII ст. і рубежу XII – XIII ст. вчені відносять 28 пам'яток – 18 манускриптів повного обсягу або у фрагментах понад 10 аркушів та 10 окремих уривків по одному-два аркуші.

XIII ст. було важким для Київської держави, через татаро-монгольське нашествя та князівські міжусобиці. Однак, незважаючи на складні обставини, у цей період простежувався значний розвиток книжкової справи, особливо на Волині і в Галичині, де були сприятливіші умови для книгописання і книгозберігання, ніж на постійно спустошуваних землях. На думку вчених, до південноруського регіону слід віднести тільки 18 кодексів повного обсягу або у фрагментах понад 10 аркушів і 32 дрібні уриви, здебільшого в один-два аркуші.

У XIV ст. розвиток писемності й книжкової справи став важливим чинником у процесі консолідації української народності. Подальшого розвитку набували традиційні принципи й засоби художнього оформлення української рукописної книги, започатковані раніше. З кінця XIII ст. і в XIV ст. книги стали виготовляти на папері, але рукописні книги творили на пергаменті. До пам'яток XIV ст. і рубежу XIV–XV ст. віднесено 16 кодексів обсягом не менше 10 аркушів і 35 дрібних уривків, переважно в один-два аркуші.

У XV ст. центри книгописання формувалися та розвивалися на сході й заході України, особливо при монастирях (Печерському, Михайлівському в Києві, Онуфріївському у Львові, Дубнівському, Мукачівському та інших). З переходом від пергаменту до паперу відчутно збільшилася кількість писемної літератури, розширилася тематика української книги, ровинулася актова писемність,

діловедення і листування. З XV ст. збереглося майже вдвічі більше книг, ніж із попередніх чотирьох узятих разом століть.

5. Джерельна база вивчення української мови XI – XV ст.

Історія української мови XI – XV ст. постає у всій виразності й неповторності під час вивчення обширної історичної та наукової джерельної бази. До її історичних джерел належать зразки живого розмовного мовлення, свідчення споріднених і неспоріднених мов, давні писемні пам'ятки.

Українська писемна мова розвивалася в тісному сплетінні з живим народним мовленням. Особливості мовнотериторіальних одиниць додержавного періоду лягли в основу української мови і в подальшому поповнювали її новими явищами. Так, жива народна мова засвідчує походження звука [і] в словах на зразок *біль, сіль, кінь; шість, сім, сільський; ліс, сніг, вітер* іншими формами або спорідненими словами, зокрема з [о] (*болі, солі, коня*), з [е] (*шести, семи, села*), з [ě], що перейшов у незмінне [і] (*ліси, сніжний, вітерець*). Давні присвійні прикметники на *-ль* народна мова відображає сьогодні переважно в назвах населених пунктів на зразок *Любомль, Путивль, Тербовля*.

Становлення української писемної мови XI – XV ст. відбувалося і в нерозривному зв'язку з різними слов'янськими та неслов'янськими мовами. Так, у з'ясуванні походження українського [и] допоміжними можуть бути факти російської мови, де зберігається розрізнення [ы] та [и], тоді як в українській давні [ы] та [и] злилися в одному звукові [и]. Як свідчення іншомовних джерел можуть виступати лексичні запозичення з різних мов, і, навпаки. Так, засвоєні в IX ст. діалектами слова *вар"гъ, оугъри* (сканд. *varingr, ungar*) з носовими [ę], [Q] були доказом наявності ще в той час цих звуків, а фінське слово *kuantalo* (кужіль) було прикладом запозичень з української мови тоді, коли в ній ще були носові [ę], [Q].

Цінним джерелом вивчення історії української літературної мови є писемні твори. Пам'ятками української мови XI – XV ст. є твори світської тематики (*“Ізборник Святослава” 1073 р., “Слово о полку Ігоревім” XII ст., “Повчання дітям Володимира Мономаха” XII ст.* й ін.), ділового змісту (*“Руська правда” XI ст., “Грамоти XIV ст., “Українські грамоти XV ст.”* й ін.), літописного спрямування (*“Повість минулих літ” XII ст., Київський літопис XII ст., Галицько-Волинський літопис XIII ст.* й ін.), церковно-релігійного характеру (*Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр., Галицьке Євангеліє 1144 р., Луцьке Євангеліє XIV ст.* й ін.). Сьогодні найбільш повним і багатим є хрестоматійне опрацювання давніх писемних пам'яток української мови у праці *Василя Німчука “Історія української мови: Хрестоматія XI – XIII ст.”* (Житомир, 2015).

Значну вагу для дослідження української мови XI – XV ст. становлять і наукові джерела (навчальні видання, монографічні роботи, публікації пам'яток, лексикографічні праці). Період XI – XV ст. в розвитку української мови висвітлюють підручники й посібники *Русанівського В. М. “Історія української літературної мови”* (К., 2001), *Ніки О. І. “Історія української літературної мови”* (К., 2014), *Брус М. П. “Українська мова XI – XV століть”* (Івано-Франківськ, 2015 р.) та ін.; монографії *Царука О. “Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри”* (Дніпропетровськ, 1998), *Шевельова Ю.*

Історична фонологія української мови” (Харків, 2002), Шевельова Ю. *Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.)*” (К., 2012) та ін.

Дослідженню української мови XI – XV ст. сприяють видання й аналіз давніх писемних пам’яток. На сьогодні відомі такі публікації пам’яток XI – XV ст., як *“Євсевієве Євангеліє 1283 р.” за ред. В. В. Німчука (Київ, 2001 р.)*, *“Галицько-Волинський літопис” за ред. М. Ф. Котляра (Київ, 2002 р.)*, *“Луцьке Євангеліє XIV століття” (Київ, 2011 р.)*, *“Добрилове Євангеліє 1164 р.” за ред. В. В. Німчука (Львів, 2012 р.)*, *“Історія української мови: Хрестоматія XI – XIII ст.” Василя Німчука (Житомир, 2015 р.)* та ін.

Лексичне опрацювання пам’яток XI – XV ст. відображають праці *“Етимологічний словник української мови” у 7 т. за ред. О. С. Мельничука та ін. (Київ, 1982–2012)*, *“Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)” в 10-ти т. (Москва, 1988–2008 рр.)*, *“Словарь древнерусского языка : Репринтное издание” в 3-х т. І. І. Срезневського (Москва, 1989 р.)*, *“Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.” в 2-х т. за ред. Д. Г. Гринчишина, Л. Л. Гумецької, І. М. Керницького (Київ, 1977, 1978 рр.)*.

Список літератури

1. Брайчевський М. Походження слов’янської писемності / Михайло Брайчевський. – 4-те вид. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 154 с.
2. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть: Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / Марія Брус. – Івано-Франківськ: “Тіповіт”, 2015. – 400 с.
3. Житецький П. Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. / П. Г. Житецкий. Выбранные работы. Филология / [упоряд., вступ. стаття і примітки Л. Т. Масенко; відп. ред. І. П. Чепіга]. – К.: “Наукова думка”, 1987. – С. 287–300.
4. Ковалів П. Вступ до історії східнослов’янських мов / Пантелеймон Ковалів; [ред. проф. В. Стецюк]; Наукове товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк, 1970. – 160 с.
5. Ніка О. І. Історія української літературної мови: Посібник / Оксана Ніка. – друге видання, доповнене і перероблене. – К.: “Освіта України”, 2014. – 336 с.
6. Німчук В. В. Виникнення східнослов’янської писемності / Василь Німчук // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 6. – С. 3–16.
7. Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. / Василь Німчук. – Київ – Житомир: “Полісся”, 2015. – 352 с.
8. Німчук В. В. Походження української мови / В. В. Німчук // Етнічна та етнокультурна історія України: У 3-х т. / [ред. О. Б. Діденко, Є. І. Мазніченко, К. В. Харченко; відп. ред. Г. А. Скрипник]. – К.: “Наукова думка”, 2005. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 351–468.
9. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон); [упоряд., автор нарисів і приміток М. С. Тимошук]. – К.: “Либідь”, 1995. – 296 с.
10. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски” / Григорій Півторак; [відп. ред. В. Г. Скляренко]. – К.: “Академія”, 2001. – 152 с.
11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: Підручник / В. М. Русанівський. — К.: “АртЕк”, 2001. — 392 с.
12. Скляренко В. Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження / В. Г. Скляренко; [відп. ред. Г. П. Півторак]. – К.: “Довіра”, 2006. – 97 с.
13. Українська мова: Енциклопедія / [ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – видання третє, зі змінами і доповненнями. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

14. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри : Монографія / Олександр Царук ; [відп. ред. А. М. Поповський]. – Дніпропетровськ : “Наука і освіта”, 1998. – 324 с.

15. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов ; [переклад з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка ; редактор Л. Ушкалов]. – Харків : “Акта”, 2002. – 1056 с.

Запитання

1. Суть, зміст і структура курсу «Розвиток української мови в XI – XV ст.».
2. Мета, завдання і значення спеціальної навчальної дисципліни.
3. Характерні риси української літературної мови XI – XV ст.
4. Специфічні ознаки української писемної мови XI – XV ст.
5. Поняття *руська мова* й *українська мова* в історичному вимірі.
6. Писемність і книжність у Київській феодальній державі.
7. Стильова диференціація давньоукраїнської літературної мови.
8. Писемна спадщина давньої української літературної мови.
9. Основні лексикографічні праці з історії давньоукраїнської мови.
10. Наукова база вивчення історії української мови XI – XV ст.

5. РОЗВИТОК ДІЛОВОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

МЕТА. Ознайомлення з діловим книгописанням давньоукраїнського періоду, із пам'ятками офіційно-ділового спрямування, мовними й стильовими особливостями найбільш давніх пам'яток ділового й правового характеру, специфічними українськими рисами, відображеними в давньоукраїнських творах. Простеження еволюційних змін у становленні офіційно-ділового стилю сучасної української літературної мови.

ВСТУП. Ділове книгописання – один із найбільш поширеним різновидів книжкової справи й творчості давньоукраїнського періоду, який відображав елементи тогочасного офіційного мовлення й спілкування в князівській феодальній Київській державі і водночас засвідчував початок розвитку перших жанрів сучасного офіційно-ділового стилю – ділового листування й урядового управління. Перші зразки цього стилю сягають ще додержавних часів – періоду спілкування київських князів із правителями тогочасних держав, країн і міст, зокрема *Договори Русі* з греками, різні написи, документи, які збереглися фрагментарно. А першими великими взірцями офіційно-ділового спілкування в умовах існування Київської держави стала *Руська Правда XI ст.* і наступні її редакції. З давньоукраїнського періоду збереглося ще багато написів, грамот, уставів. У ділових пам'ятках відобразилися великою мірою риси власної літературно-писемної мови – давньоукраїнської, а також риси тогочасної старослов'янської мови. На тлі ж усієї книжної писемності Київської держави ділове книгописання можна вважати найбільш цінним джерелом вивчення давньоукраїнської мови за різними її ознаками, оскільки в ділових пам'ятках найбільшою мірою втілилися й збереглися специфічні українські мовні особливості.

ПЛАН

1. Особливості ділового книгописання давньоукраїнський період.
2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки офіційно-ділового характеру.
3. Мовні й стильові особливості давніх офіційно-ділових творів.

4. Українські специфічні ознаки в ділових пам'ятках.
5. Еволюція давнього ділового книгописання.

ЗМІСТ

1. Особливості ділового книгописання в давньоукраїнський період

Розвиток ділового спілкування і ділового стилю в цілому слід вести ще від додержавного періоду, оскільки київські князі вели різні ділові дипломатичні й інші відносини з багатьма країнами, ще до виникнення власної феодальної держави. Отож первинними жанровими різновидами ділового стилю можна вважати офіційне листування й урядове управління (листи, грамоти, договори тощо). Однак додержавні документи (угоди, договори й інше) руських князів з різними державами не збереглися дотепер, тому особливості ділового спілкування в Київській державі можна простежувати тільки на основі тих актів і документів, що склалися уже в писемний давньоукраїнський період. А першими великими свідченнями ділового життя в Київській державі були зібрання й упорядкування законодавчих норм і правил.

У 1015-1016 рр. укладено перший звід руських законів – *Правду Ярослава* (*Руську правду*). Первинний вигляд її являв собою 18 статей з правовими нормами, що регулювали стосунки між князем, дружиною та людиністю. Нею встановлювалися вини (штрафи) за вчинені злочини. А в 1072 р. було укладено вже нову редакцію зводу давньоруських законів – *Правду Ярославичів*. До цієї редакції увійшли норми кримінального, цивільного та процесуального права, що регулювали стосунки між різними групами давньоруського суспільства. XII ст. побачила світ нова редакція *Поширеної Руської Правди* (1120-1130) – найповніший звід правових норм, що регулювали стосунки між соціальними групами руського суспільства.

На XIV – XV ст. припало творення спільної українсько-білоруської книжної мови, що фактично була державною мовою та мовою правничих документів у Великому князівстві Литовському. У 1347 р. король Казимир III видав руською мовою *Вислицький статут*, що був першим повним записом польського звичаєвого права. У 1468 р. великий князь литовський і польський король Казимир Ягайло (Казимир IV) видав *Судебник* українсько-білоруською літературною мовою. *Судебника* та *Руську правду* було використано під час складання Литовських статутів.

Унаслідок виникнення й поширення всією територією України і поза її межами урядових канцелярій поширилося документописання, яке за назвою документів отримало назву *актової документації*, а їхня мова – назву *актова мова*. Документописання добре розвинулося в Галицько-Волинському князівстві, яке перебувало у близькому контактуванні з Мазовецьким і Краківським князівствами, Чехією, Угорщиною, а також із Болгарією, Сербією, Візантією. Інтегрованості Галицько-Волинського князівства в загальноєвропейські процеси сприяли його географічне положення, шлюбні зв'язки князівських дворів, контакти міського населення з угорськими, німецькими, польськими й іншими містами.

Документальна спадщина Київської держави невелика, попри те, що писемні договори з греками відомі з X ст., удільні князівства набули могутнього розвитку, досягнуто значних успіхів у книгописанні, суспільно-політичному,

економічному й культурному житті. А власні оригінальні документи були поодинокими в X–XIII ст., аж до першої половини XIV ст. Причини фрагментарності ранньосередньовічної документальної спадщини зумовлювалися специфікою правових відносин в XI–XIII ст. та пізніших століттях. Документи використовувалися не в усіх сферах і випадках, функціонували переважно для узаконення державних заходів князя і двору, воеводи й старости. Приватні листи й акти не облікувалися. Правові відносини князівства, що будувалися на звичаєвому праві, не у всіх справах визнавали доказову силу документа, принаймні до середини XIII ст.

Написання документів у Київській державі, а далі в Галицько-Волинському князівстві пояснюється і тогочасною історичною ситуацією. Зокрема, на галицько-волинських землях у XIII – на початку XIV ст. зберігалася ще давня візантійська традиція творення документалістики зі всіма її достоїнствами та видами у способі викладу змісту й оформлення, і водночас відчутним ставав вплив Заходу, отож в другій половині XIII ст. інститут галицько-волинського документа зазнав зіткнення східної і західної писемних шкіл. Від початку XIV ст. досить значними стали впливи західних форм документа та інтенсивне проникнення латинської мови в дипломатику галицько-волинських земель.

На сьогодні великою мірою досліджена й опрацьована історія документалістики XI–XV ст. Зокрема, у XX ст. опублікована *Руська Правда XI ст.* у трьох частинах під назвами «Правда русская. I. Тексты» (М. – Л., 1940), «Правда русская. II. Комментарии» (М. – Л., 1947), «Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов» (М., 1963). Із серії “Пам’ятки української мови” видано «Грамоти XIV ст.» з упорядкуванням М. М. Пещак (К., 1974), де представлено грамоти зрізних куточків руських, литовських та інших земель, а також «Українські грамоти XV ст.» з упорядкуванням В. М. Русанівського (К., 1965), де грамоти поділено за регіонами – Центральна Україна, Західне Полісся, Галичина, Молдова і Закарпаття. Документалістика галицько-волинських земель знайшла відображення в монографії О. Купчинського «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти» (Львів, 2004), зокрема автентичні акти й документи, збережені в оригіналах і списках оригіналів, акти й документи, реконструйовані з літописів, літописців і богослужбової літератури, неавтентичні акти й документи, згадки про акти й документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. у тогочасних і пізніших документальних пам’ятках.

Найновішим дослідженням з історії української мови є «Хрестоматія X – XIII ст.» В. В. Німчука (Київ – Житомир, 2015), де знайшли відображення зразки численних написів, а також багатьох документів вказаного періоду, що стали яскравим відображенням тогочасного ділового спілкування і цінними пам’ятками для вивчення давньої ділової мови.

2. Давньоукраїнські писемні пам’ятки офіційно-ділового стилю

Найбільшою давньоукраїнською пам’яткою ділового характеру є *Руська Правда* – зібрання законодавчих актів Київської держави. До неї увійшли такі частини: *Правда князя Ярослава Мудрого*, *Правда його синів – Ярославичів*, *Устав*

Володимира Мономаха. Дослідники виділяють три редакції *Руської Правди*: коротку, широко, скорочену. Дотепер немає одностайності щодо виникнення кожної з них, співвідношення між ними.

До сьогодні збереглося понад 110 списків *Руської Правди*. Найдавніший список Широкої редакції *Руської Правди* міститься у Новгородській кормчій 1282 року, яка зберігається в Російському музеї Москви (шифр: Син. 132). Зараз відома публікація *Руської Правди* Ю. Ф. Карського в книзі «Русская Правда по древнейшему списку: Введение, текст, списки, объяснения, указатели авторов словарного состава» (М., 1930) і в тритомному виданні «Правда русская. I. Тексты» (М.–Л., 1940), «Правда русская. II. Комментарии» (М.–Л., 1947), «Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов» (М., 1963) за загальною редакцією Б. Д. Грекова. Уривки з *Руської Правди* вміщено в книзі В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X–XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 149-154).

Здавньоукраїнського періодузбереглося чимало й окремих написів, грамот, уставів, що можуть свідчити про ділові стосунки в Київській державі. Зокрема, з кінця X – початку XI ст. відомі написи на княжих монетах. Легенди-написи на золотих і срібних грошах великого князя київського Володимира Святославовича (980-1015) датуються між 988 р. – часом офіційного хрещення Русі (на аверсах зображено переважно володаря з хрестом у правиці, а на реверсах окремих монет – Ісуса Христа з відповідним текстом) – та 1015 роком, коли князь помер. Золотники Володимира містили такі легенди-написи, як *владимирь на столѣ, владимир а се є злто* та інші, а срібники – такі написи, як *владимирь на столѣ, владимир а се єго сребро* та інші. Монети Святополка Володимировича містили легенди на зразок *стопльъ... настолъ а се єго сребро*. Гроші великого київського князя Ярослава Мудрого мали чіткі написи *"рославле сребро, "рославле сьребро* та інші. Тексти руських монет знайшли відображення в книзі І. І. Толстого «Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского: Нумизматический опыт» (СПб., 1882), М. П. Сотникової та І. Г. Спаського «Тысячелетие древнейших монет России / Сводный каталог русских монет X – XI веков» (Л., 1983). Про написи княжих монет можна дізнатися і з книги В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X–XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 27–28).

Пам'яткою XI ст. став і напис на Тмутороканському камені. Восени 1792 року на Таманському півострові було знайдено мармурову плиту, на одній із граней якої виявлено напис у два рядки, що містив пряму дату – 1068 рік. У написі мова йшла про те, що тмутороканський князь Гліб, син чернігівського князя Святослава, по замерзлому морю міряв відстань від Тмутороканя до Корчева (нині – Керч). Звідси й назва пам'ятки – напис на Тмутороканському камені. Текст неодноразово публікувався й коментувався, але непідробність напису довела А. О. Мединцева у власній розвідці. На сьогодні відомо багато наукових досліджень про вказаний напис, однак найбільш обґрунтованою вважають працю А. О. Мединцевої «Тмутараканский камень» (М., 1979). Історію напису розкрив В. В. Німчук у праці «Історія української мови: Хрестоматія X–XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 63).

Одним із найбільших написів, виявлених на стінах давньокиївських споруд, вважається напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянкової землі. Це

фактично купча грамота княгині Всеволожої (дружини князя Всеволода), що була відкрита на стовпі колишньої зовнішньої південної галереї Софії Київської. За припущеннями вчених, мова йде в грамоті про купівлю землі дружиною князя Всеволода Ольговича, бо за палеографічними ознаками грамота належить до другої половини XII ст. Такий напис дослідили у своїх працях С. О. Висоцький «Древнерусские написи Софии Киевской XI – XIV вв.» (К., 1966) і Ф. Е. Карський «Славянская кирилловская палеография» (М., 1979), В. В. Німчук «Історія української мови: Хрестоматія X–XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 156-157).

Близько 1130 р. була укладена *Грамота київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода*. Вона вважається найдавнішою зі збережених пергаментних грамот, написаних у Києві. Її дали великий князь київський Мстислав (1076-1132), син Володимира Мономаха, та його син, новгородський князь Всеволод новгородському Юр'ївському монастиреві. Грамота була написана розчином золота і публікувалася багато разів. Вона надрукована в книзі І. І. Срезневського «Древние памятники русского письма и языка X – XIV вв. Приложение. Снимки с памятников» (СПб., 1866). Текст грамоти представлено й прокоментовано в книзі В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 172-173).

З давньоукраїнського періоду відомо й кілька княжих уставів. Ділові відносили в молодій Київській державі відобразив *Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI – XII ст.* як пам'ятка церковного права. Устав часто редагувався і мав понад 200 списків (XIV – XIX ст.). Найдавніший список Синодальної редакції зберігся від XIV ст. як додаток до Новгородської кормчої 1280-их рр. Одна із редакцій Уставу входить до складу списків Володимиро-Волинської кормчої, архетип якої внесено до тексту номоканона, переписаного в 1286 р. у Володимирі-Волинському на замовлення князя Володимира Васильковича. Оригінал Синодального списку XIV ст. зберігається в Державному історичному музеї Москви (шифр: Син.132), а оригінал списку XVI ст. Волинської редакції – у Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі (шифр: Погод. 234). Тексти Уставу опубліковані в книзі Я. М. Шапова «Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв.» (М., 1976) і в праці В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 221-225).

Ділове життя в період розквіту Київської держави засвідчив *Устав князя Ярослава про церковні суди XI – XII ст.* Цей устав зберігся в науковій думці як кодекс родинного та шлюбного права Київської Русі, який почав формуватися в період володарювання великого київського князя Ярослава Володимировича (князував у 1019-1054 рр.). Устав зберігся в шести редакціях та близько 90 списках. У давніх редакціях виділяються два – Простора (Широка) та Коротка. Оригінал Уставу зберігається в Російському державному архіві давніх актів Москви (шифр: Ф.181. – № 279(658). Архівний ізвод Просторової редакції, що виник у XIV – XV ст. на заході Русі і зберігся в списку 1460-1470-их рр., вміщений у праці Я. М. Шапова «Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв.» (М., 1976) і В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 221-225).

У найбільшій повноті й виразності розвиток офіційного-ділового стилю засвідчили пам'ятки XIV ст. й XV ст., писані актовою мовою (від назви

документів – актів), яка активно розвивалася й поширювалася завдяки функціонуванню по всій Україні урядових канцелярій, де й склалися тогочасною офіційною українською мовою різні документи (грамоти, акти, договори тощо) – актовою мовою, що відображала проникнення народнорозмовних елементів до літературного вжитку. Грамоти XIV ст. – це короткі ділові документи, якими фіксувалися юридичні операції приватного й державного характеру. Існували різні види грамот (купчі, продажні, дарчі, дані, вкладні, поручні), а також угоди, привілеї тощо. Грамоти писалися в різних містах України (Луцьку, Львові, Києві, Галичі, Острозі та ін.). З наукової серії публікацій українських пам'яток відома книга «Грамоти XIV ст.», яку підготувала до видання М. М. Пещак. Саме ці грамоти можна вважати першими яскравими взірцями повноцінного розвитку офіційно-ділового стилю.

У XV ст. ще більше розвинулися ділова писемність, адміністративна справа, приватне переписування, що відобразили проникнення народнорозмовних елементів до літературної мови і знайшли втілення великою мірою в актових документах XV ст. – найкращих зразках функціонування української мови того часу. Грамоти XV ст. – це був найбільш популярний і поширений вид давнього письменства, використовуваний в урядових і приватних цілях. Створювали різні види грамот (купчі, продажні, дарчі, дані, вкладні, поручні), а також угоди, привілеї тощо. Грамоти писалися в Україні (Луцьку, Львові, Києві, Галичі, Острозі та ін.) й поза її межами. У науковій серії публікацій українських пам'яток вийшла книга «Українські грамоти XV ст.», яку підготував до видання В. М. Русанівський. Грамоти XV ст. разом із грамотами XIV ст. склали цінну джерельну базу для подальшого розвитку офіційно-ділового стилю української літературної мови.

3. Мовні й стильові особливості давніх офіційно-ділових творів

Розвиток ділового стилю XI – XV ст. презентований невеликою кількістю писемних творів і, до того ж, найменшою зі всієї писемної спадщини вказаного періоду. Разом з тим, пам'ятки ділового характеру знали найбільшого народнорозмовного впливу і відповідно найменшого старослов'янського впливу, порівняно з іншими творами давньоукраїнського письменства. Через це вони можуть вважатися найбільш цінними пам'ятками щодо відображення специфічних українських рис і живої розмовної стихії.

Дослідженню мови пам'яток давнього руського письменства значну увагу приділив І. С. Свенціцький, який аналізував насамперед твори, що не мали богослужбового призначення, а мали за основний сюжет елементи місцевого побуту, життя й світогляду та були написані родовитими синами руської землі. Тобто вчений досліджував оригінальні твори великокняжої доби київського періоду (*Руську Правду, Договори Русі з греками* та ін.). На думку вченого, за такими пам'ятками, що дійшли в пізніших списках, важко говорити про звукові ознаки тогочасної мови, зате лексичне й синтаксичне багатство пам'яток цього віку навіть в різних списках залишилися майже без істотних змін. Кожна пам'ятка належить до певної ділянки життя і середовища, вказує не тільки на ступінь розвитку даного відрізка мови, а й на зв'язки з попередніми явищами. Зокрема, *Руську Правду* попередили *Договори Русі з греками*, у яких зберігся цінний матеріал мови з ділянки

міжнародного права, торгівлі, політики й мореплавства; Володимир Мономах виріс в оточенні високоосвіченого середовища рідні на традиціях книжної культури; ігумен руської землі Данило мав кількох попередників, що були вже в Царгороді та Єрусалимі.

У мові *Руської Правди*, відзначав І. С. Свенціцький, помітно відобразилися фонетичні, лексичні й синтаксичні явища, відомі з *Договорів*. Багата суспільно-правова лексика *Руської Правди*, що охопила значну кількість термінів громадського життя, якого в Договорах були тільки дрібні відрізки, засвідчила однорідність синтаксичної побудови текстів обох груп пам'яток і своєрідність канцелярійної мови правого побуту старої Русі. У мові цих творів помітний і великий поступ навіть у фонетичній структурі окремих слів. Так, *Руська Правда* має тільки три неповноголосні форми (*вражда, срѣда, чрево*), за наявності сорока повноголосних (*волога, хором, умерети, хоронити* тощо). У ній немає слів зі сполученнями *шт-*, *жд-* (*аче, бьчела, госпожа, межа, нужа, речи, чужь* тощо), ніяких слідів носових звуків у двадцяти двох словах, що в старослов'янському тексті звучали з ж і л. Тобто фонетично й лексично *Руська Правда* є виразною пам'яткою давньоукраїнської мови, а зв'язок синтаксичної будови цієї пам'ятки із синтаксою *Договорів* свідчить не тільки про існування виробленої вже тоді канцелярійної мови X – XI ст., а й про її живу народномовну основу. Напр., для *Руської Правди* характерні були типові форми синтаксис простого й складного речень (*мьстити брату брата; а кто будет начал, тому платити; оже ли не будеть кто его мьста, то положити за голову*).

Особливу увагу в мові *Руської Правди* привертають лексичні й синтаксичні явища, специфічні для тогочасної канцелярійної мови. За дослідженнями І. С. Свенціцького, Новгород і Київ як давні осередки постійної комунікації півночі нордійців з південною зачорноморською візантійською імперією в своїй торгівій і державній верхівці були добре обізнані з мовами нордійців і візантійців, то й у пам'ятках цих територій відобразилося чимало запозичень, зокрема у лексиці договорів – із грецької мови, у *Руській Правді* – з нордійської мови, що майже завжди супроводжувалося семантичними змінами іншомовних слів. Так, у *Руській Правді* спільнослов'янське слово *слуга* мало чимало синонімів, але з різними семантичними відтінками, зокрема у смерда був *холоп* “помічник, наймач, але не постійно зобов'язаний слуга”, у князів і бояр – *тивуни* для різних справ (*огнищный, конюший, полевый, ратайный*) і *ябедник* “слуга із челяді для окремих справ”. Такі приклади свідчили про велику специфікацію у Київській державі запозичених слів, що поступово відслужили своє призначення, вийшли із загального вжитку або залишили сліди тільки в деяких архаїзмах. Напр., давнє слово *холоп* тепер у польській мові *chłop* – рільник, у словацькій *chlap* – здоровий мужчина, у чеській – парубок, у західноукраїнських говорах *хлоп* – мужик, здоровий, сильний мужчина, а в російській мові *холоп* – лакей, підлиза, підлабузник. Загалом суспільно-правова лексика і зв'язана з нею семантика, щовідобразили в *Руській Правді* ранньофеодальний уклад життя (*вервь* “громада”, *вира* “плата за вбивство”, *векша* “білка”, *ногата* “1/20 гривни” тощо), були досить поширені і виступали виразниками правової семантики до кінця XIII ст., але в XIV ст. вживалися вже рідше, а згодом і взагалі вийшли з активного лексику.

На синтаксичному рівні І. С. Свенціцький простежував те, що поважна дефініційна скупість мови, призначеної для міждержавного вжитку в договорах і для громадянського вжитку в постановах *Руської Правди*, виявлялась уже зовсім недостатньою в писаннях XII ст. Синтаксис *Руської Правди* відзначався невнотою побудови наказу-заборони, тобто кожна її постанова була немовби недоговореною. Однак для тих, хто знали тогочасні суспільні справи, все в таких постановах було зрозуміле, бо зв'язане із загальновідомим для громадян звичаєвим правом. І цей зв'язок писемної мови із живим змістом усього звичаю дозволяв законодавцеві бути скупим на слова, як це характерно для всіх правних кодексів. Інтерпретація могла словесно поширювати текст, але не в силі була ні в чому змінити саму карну чи процедурну постанову. За ознакою скупості слів і чіткої, але прозорої стилістичної структури правових постанов у синтаксичному плані близькі між собою *Договори X ст.*, *Руська Правда 1016–1019 рр.* і *Слово Луки Жидяти 1038 р.*

Постанови *Руської Правди* будувалися однотипно за зразками: *ажє* + підмет + присудок + додаток + *то...* ; “а се уроци судебни” + специфікована постанова. У всіх окремих розділах постанов непорушна конкретність, що нагадує правові формули, для юриста – немов символі. Конкретність виражається скупістю на слова, але дуже твердою за змістом і значенням кожного слова дефініцією. Значений стиль мови можна вважати характерним для тієї площини думання й висловлювання, у якій мова йде тільки про оформлення думки у слові, без уваги до завершеної будови речення. Звичайний у мові підмет дії, бажання, волі й інше в кодексі законів відпадає, бо головним підметом кожної постанови є неозначена збірність як об'єкт, свідок або виконавець завершеної дії та її суддя.

Договори своїми постановами і їх пов'язанням в єдиний зміст правового і міжнародного документа, вплетеного в літопис, творять своєрідну оповідальну єдність зі статтями даного року, як виправданий наслідок історично завершеного походу. Це наскрізь історичні документи даного етапу міжнародних взаємин, але не загальнообов'язкові закони. Тому в договорах переплітається конкретно-дефініційна постанова з оповідальним та описовим елементом – взаємні посольства, переговори тощо.

Правні постанови дійшли до нас у формі договорів як органічна складова частина розповідного твору – літопису, у формі документального елемента, що підтверджує історичність оповідання. Це призначення договірних актів для документації історичного оповідання видозмінює і стиль їх мови. Синтетична будова правових постанов переходить на аналітичне оповідання, отже, і на стиль вищого щабля розвитку письменства, яке вже піднялося до складнішої синтаксичної будови писемної мови. А через це в договорах є ряд правових постанов, які знаходимо і в *Руській Правді*. З цього випливає висновок, що *Руська Правда* є кодексом, збудованим за звичаєвим правом до X ст., тому і стиль її постанов належить до старшого періоду розвитку мови, не пізніше IX ст.

4. Українські специфічні ознаки в ділових пам'ятках

Своєрідність української мови, як зазначалося, у найбільшій повноті і виразності засвідчують пам'ятки ділового письменства, основними презентантами якого стали *Договори X ст.* і *Руська Правда XI ст.* із елементами тогочасної

канцелярійної мови живої народномовної стихії. Все ж вироблений канцелярійний стиль був досить відчутним і непохитним у творах ділового характеру, особливо в правових документах, і зберігався незмінно аж до актової мови XIV – XV ст., що вперше зазнала потужного незворотного народнорозмовного впливу. Напр., тривалий час у давньоукраїнських ділових творах функціонував *dativus absolutus*, який поступово був заступлений поширеними другорядними членами речення, що вказували на час та інші обставини дії за допомогою сполучників *коли*, *як* й інших. Такі зміни в синтаксисі надавали стилістичній структурі писемної мови живішого характеру, ближчого до оповідального жанру і водночас більш багатослівного.

У дослідженнях з історичної стилістики Л. Л. Гумецька зазначала, що українська писемно-літературна мова вперше заявила про себе саме в пам'ятках ділового жанру. Зберігаючи запозичений кістяк середньовічного формуляра, грамоти XIV – XV ст. убрали його в українську мовну шату. Особливості організації цієї мови творять відповідно до сфери її вжитку перший в українській мові взірць функціонального юридично-документального стилю. Крім лексики, фразеології, синтаксичних конструкцій, актова мова виявляє й деякі інші стильові риси, властиві цьому жанрові писемності. Однією з таких характерних для ділової мови особливостей був прийом стилістичної інтенсифікації, підкреслення, наголошення сказаного, здійснюваний за допомогою синонімічної ампліфікації. Слово, ядро висловлення, яке хочеться підкреслити, супроводжується синонімом, іноді двома й більше, напр.: *а кто бы с того д'Блоу выступили або роушил...*

Найбільша кількість синонімічних пар чи рядів простежується в межах дієслова, оскільки застосування стилістичного засобу інтенсифікації, наголошення вимагають насамперед ті частини мови, які виражають дію. Вони виступають у всіх частинах-формулах грамоти: у «промульгації», обнародуванні факту дачі грамоти (*чини/м/ знакомито и даємъ в'Бдати...*), у «наррації», викладі мотивів дачі грамоти (*видев и знаменав службу нам верную...*); у «диспозиції», яка містить основний зміст грамоти (*даровали есмо и даємъ слуз'В нашемоу...*); найбільше їх у «санкції», що називає дії, від яких застерігає грамота під загрозою покарання (*а кто с'В покоусит нашего даанія [...] пороушити или раздроушити [...] такови да ест прокл'Вть от господа бога...*). Значну кількість синонімічних пар творять також іменники: *до земли и панства нашего [...] вы'Бхаль; а которыи же то присяги и запи/с/есми оучинили...* У синонімічні пари з іменниками входять і лексикалізовані словосполучення іменника з прикметником, напр.: *ино мы вид'Бвише их/ добре произволение и лагода...* І використання прикметників у ролі синонімів дають приклади характерного для цього роду писемності засобу стилістичної інтенсифікації, напр.: *доброе и правое сфедителство; з доброї и з мудрої рады своихъ слугъ.*

Під час вивчення мови західноукраїнських грамот XIV – XV ст. І. С. Свенціцький зазначав, що правові акти засвідчують поступове проникнення елементів живої народної мови в письмові документи і мова західноукраїнських грамот цього періоду могла вже виразно демонструвати перемогу народної мови в економічно-правових документах, саме тому грамоти вказаного часу дають найбільше різноманітного матеріалу для дослідження історії

української мови. Більше того, мовний матеріал західноукраїнських грамот показав, наскільки високий рівень розвитку народної мови, що поява її в письмовій формі стала цілком природною і закономірною.

5. Еволюція давнього ділового книгописання

Початки офіційно-ділового стилю в сучасному розумінні сягають ще часів Київської феодальної держави, коли мова йшла про розвиток ділових стосунків і взаємин, офіційне мовлення й спілкування в давньоукраїнську епоху. Первинно офіційно-діловий стиль представляли жанри князівського листування й урядового правління (листи, угоди, грамоти, договори тощо). У таких двох жанрах розвивалося ділове спілкування в Київській державі аж до втрати руськими правителями князівської влади і до втрати української незалежності взагалі, тобто до XIV–XV ст. – до захоплення й розчленування української території між різними державами-загарбниками.

У розвитку офіційно-ділового стилю староукраїнської мови значну роль відіграли канцелярії, що виникали по всій території України й поза її межами (урядові, князівські, єпископські) і спричинили творення так би мовити актової мови, бо в канцеляріях склалися різні актові документи. Оскільки ж актова мова являла собою різновид староукраїнської мови і відображала значне входження народнорозмовних елементів до загального вжитку, то згодом і стала вважатися основним джерелом формування власної літературної мови на загальнонародній основі, а пам'ятки актової мови – основним джерелом відображення специфічних українських ознак. На сьогодні зібрано, систематизовано й описано актові документи XIV – XV ст. із різних українських територій.

Стилістика староукраїнських юридично-ділових документів з її прийомом стилістичної інтенсифікації, підкреслення сказаного за допомогою нанизування синонімів, часто тільки контекстуальних значною мірою відрізняється від сучасного стилю юридичного документа, організація мови якого прагне до максимальної ясності і неоднозначності тексту. Засобу стилістичної інтенсифікації за допомогою синонімічних рядів не знали середньовічні документи з піднічноруської території, тобто балторуські середньоруські грамоти, яким із цього погляду протиставляються галицько-волинські й молдавські грамоти. Формуляр староукраїнської грамоти, що веде своє походження від західноєвропейських зразків, сформувався під безпосереднім впливом старочеських документів, які, на відміну від латинського діловодства в Польщі, вже в XIV ст. склалися живою народною чеською мовою. Структура середньовічного українського акта і його мова виявляє подібність до лексики і фразеології старочеської грамоти. Від старочеських «листин» перейнята й характеристична риса староукраїнських грамот, засіб стилістичної інтенсифікації за допомогою синонімічної ампліфікації. Намагаючись дорівнятися до них, писарі грамот, перші зачинателі української писемно-літературної мови стародавньої доби, шукали власних засобів для вираження запозиченої стилістичної фігури, творили власне українські синонімічні ряди слів і цим збагачували лексику староукраїнської мови та закладали підвалини для функціонального стилю української мови – офіційно-ділового.

Завдяки виникненню й розростанню князівських і урядових канцелярій по всій території України в XIV – XV ст. було створено чимало актових документів, що мали правову силу і відповідно започаткували розвиток юридичного різновиду офіційно-ділового стилю української мови. Отож від цієї доби – написання актових документів і розвитку актової мови – слід вести й історію юридичного жанру, який з кінця XV ст. регулювався Литовським статутом 1588 (актові книги, купчі записи, духівниці, описи майна, супліки-скарги, судові акти й документи, записи свідчень та інше). Для пам'яток офіційно-ділового стилю характерні були усталені початки й кінцівки, стандартна структура тексту, послідовно відтворювані формули, кліше з доволі однотипною лексикою, книжними граматичними формами, складним синтаксисом. Однак у «неофіційній» частині пам'яток простежувалися елементи живої народної мови, особливо в юридичних та епістолярних жанрах.

У XVI ст. продовжували функціонувати всі різновиди офіційно-ділового стилю, започатковані в минулому, і збагачувалися новими видами документів (універсалами, наказами, інструкціями, орденами тощо). З XVII ст. більшою мірою розвинувся дипломатичний різновид, який представляли переважно листування гетьманських канцелярій. І загалом усі відомі жанри офіційно-ділового стилю поступово виробляли власні своєрідні риси аж до XX ст., коли офіційно-діловий стиль зі всіма своїми різновидами постав як один із функціональних стилів сучасної української літературної мови.

На сучасному етапі офіційно-діловий стиль – це стиль ділового спілкування (писемного й усного), який регулює ділові стосунки людей у державно-політичному, громадському, економічному житті, законодавстві, адміністративно-господарській діяльності та обслуговує громадські потреби людей у типових ситуаціях. До його різновидів належать адміністративно-канцелярський (автобіографія, характеристика, доручення, розписка тощо), законодавчий (указ, постанова, конституція тощо), дипломатичний (міжнародна угода, звернення, договір тощо), юридичний (акт, позовна заява, протокол тощо).

Висновок

Ділове книгописання – найбільш цінне джерело вивчення давньоукраїнської мови, бо в ділових пам'ятках найбільшою мірою втілилися й збереглися специфічні українські мовні особливості. Початки його сягають додержавного періоду (*Договори Русі* з греками, різні написи, документи), а розвиток і розквіт припадають на період існування Київської держави (*Руська Правда XI ст.* та її редакції, багато написів, грамот, уставів). Первинно офіційно-діловий стиль розвивався в жанрах князівського листування й урядового правління (листи, угоди, грамоти, договори тощо), аж до XIV – XV ст. Від написання актових документів і розвитку актової мови в XIV – XV ст. бере початок історія юридичного жанру. З XVI ст. й далі продовжували функціонувати всі різновиди офіційно-ділового стилю, започатковані в минулому, і збагачувалися новими видами документів (універсалами, наказами, інструкціями, орденами тощо). З XVII ст. більшою мірою розвинувся епістолярний і дипломатичний різновиди (листування гетьманських канцелярій).

Сьогодні офіційно-діловий стиль – це функціональний стиль сучасної української літературної мови для ділового спілкування у всіх суспільних сферах діяльності і для обслуговування громадських потреб у типових ситуаціях. Різновидами його є адміністративно-канцелярський, законодавчий, дипломатичний, юридичний.

Список літератури

1. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть : Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / Марія Брус. – Івано-Франківськ: “Тіповіт”, 2015. – 400 с.
2. Грамоти XIV ст. / [упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показачки М. М. Пешак; відп. ред. В. М. Русанівський]. – К.: “Наукова думка”, 1974. – 256 с. – (“Пам’ятки української мови”).
3. Гумецька Л. Л. З історичної стилістики української мови / Л. Л. Гумецька // Слово і труд / [редкол.: І. Ф. Андерш, М. А. Жовтобрюх, Г. П. Їжакевич (голова) та ін.]. — К.: “Наукова думка”, 1976. — С. 88–93.
4. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Олег Купчинський; Наукове товариство імені Шевченка у Львові. – Львів: ТОВ “Простір-М”, 2004. – 1286 с.
5. Ніка О. І. Історія української літературної мови: Посібник / Оксана Ніка. – друге видання, доповнене і перероблене. – К.: “Освіта України”, 2014. – 336 с.
6. Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. / Василь Німчук. – Київ – Житомир: “Полісся”, 2015. – 352 с.
7. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон); [упоряд., автор нарисів і приміток М. С. Тимошик]. – К.: “Либідь”, 1995. – 296 с.
8. Пешак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / М. М. Пешак; [відп. ред. І. П. Чепіга]. — К.: “Наукова думка”, 1979. — 268 с.
9. Правда русская. II. Комментарии / [составили Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин, Н. Ф. Лавров и Б. А. Романов; под ред. акад. Б. Д. Грекова]. — М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1947. — 864 с.
10. Правда русская. I. Тексты / [подготовили к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейрманс и Г. Е. Кочин; под ред. акад. Б. Д. Грекова]. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 506 с.
11. Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов / [под общей ред. акад. Б. Д. Грекова]. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 472 с.
12. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: Підручник / В. М. Русанівський. — К.: “АртЕк”, 2001. — 392 с.
13. Свенціцький І. С. Західноукраїнські грамоти XIV – XV ст. / Проф. І. Свенціцький // Питання українського мовознавства / [лід ред. І. З. Петличного]. — Львів: Видавництво Львівського університету, 1957. — Кн. 2. — С. 3–27.
14. Свенціцький І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. / І. С. Свенціцький // Питання слов’янського мовознавства / [ред. кол.: І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін.]. — Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. — Кн. 7–8. — С. 3–14.
15. Свенціцький І. С. Нариси про мову пам’яток староруського письменства XI віку / І. С. Свенціцький // Питання слов’янського мовознавства / [ред. кол.: В. І. Борковський (відп. ред.), М. С. Возняк, Р. М. Волков та ін.]. — Львів: Видавництво Львів. університету, 1948. — Кн. 1. — С. 123–139.
16. Українська мова: Енциклопедія / [ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – видання третє, зі змінами і доповненнями. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
17. Українські грамоти XV ст. / [підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського]. – К.: “Наукова думка”, 1965. – 164 с. – (“Пам’ятки української мови”).

Запитання

1. Розкрити історію давньоукраїнського ділового книгописання.
2. З якого періоду відомі перші зразки офіційно-ділового спілкування?
3. Якого жанру й характеру були перші пам'ятки офіційного мовлення?
4. У яких редакціях і якого змісту була *Руська Правда* князя Ярослава?
5. Якою мовою писалися і як створювалися давньоукраїнські ділові твори?
6. Які збереглися взірці ділового спілкування, крім *Руської Правди XI ст.*
7. Які специфічні риси української мови відображені в ділових пам'ятках?
8. Якою мірою ділові паямки відобразили українські риси, порівняно з іншими?
9. Які відомі на сьогодні джерела вивчення давнього ділового книгописання?
10. Яка історія розвитку офіційно-ділового стилю від найдавніших часів дотепер?

6. РОЗВИТОК ЛІТОПИСНОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

МЕТА. Ознайомлення з літописним книгописанням давньоукраїнського періоду, із пам'ятками літописного спрямування, мовними й стильовими особливостями найбільш давніх пам'яток літописного характеру, специфічними українськими рисами, відображеними в давньоукраїнських літописах. Простеження еволюційних змін у становленні літописання як одного із жанрів публіцистичного стилю сучасної української літературної мови.

ВСТУП. Літописне книгописання – один із найбільш поширеним різновидів книжкової справи й творчості давньоукраїнського періоду, який фіксував і відображав хронологію різноманітних історичних подій, з елементами світського, епістолярного, ділового характеру і водночас засвідчував початок розвитку літописного жанру сучасного публіцистичного стилю української мови. Початки руського літописання відомі ще з додержавного періоду – від перших київських князів Аскольда і Діра (IX ст.). А перший літописний звід сягає XI ст. – *Повість минулих літ*, яке мала кілька редакцій і збереглося в різних списках (Лаврентіївському, Іпатіївському). Продовженням *Повісті минулих літ* був *Київський літопис* XII ст., а далі – *Галицько-Волинський літопис* XIII ст. У літописних пам'ятках відобразилися риси давньоукраїнської і старослов'янської мови, а найбільше власне українських рис охопив *Галицько-Волинський літопис*. Літописне книгописання було досить поширене в Київській державі, але збереглися найбільші за обсягом літописи і стали цінним джерелом вивчення давньоукраїнської мови, оскільки в літописних пам'ятках великою мірою втілилися специфічні українські мовні ознаки.

ПЛАН

7. Особливості літописного книгописання в давньоукраїнський період.
8. Давньоукраїнські писемні пам'ятки літописного характеру.
9. Мовні й стильові особливості давніх літописних творів.
10. Українські специфічні ознаки в літописних пам'ятках.
11. Еволюція давнього літописного книгописання.

ЗМІСТ

1. Особливості літописного книгописання в давньоукраїнський період.

Літописання – найбільш поширене й розвинене явище в Київській державі. Історію його формування можна починати, очевидно, від *Літопису Аскольда* (866-882), який, на думку М. Брайчевського, був створений під час правління Аскольда і певною мірою увійшов до тексту «Сказання про поширення християнства на Русі». На 882 р. припало творення літописного оповідання про прихід до Києва з Новгороду варязької дружини Олега. У ньому мова йде про

вбивство київських князів Аскольда і Діра, про початок правління династії Юриковичів. Після цього в літописанні існувала пауза до кінця X ст.

Наприкінці X ст. було відроджене літописання (972-980), як вважають дослідники. І більш-менш надійні хронологічні матеріали припали на врядування Ярополка Святославича. Учені називають записи за часів його правління *Літописом Ярополка*. Однак до кінця X ст. і ще тривалий час на початку XI ст. не простежувалося систематичного літописання. Але з XI ст. мова йшла вже про розвиток давньоруського літописання – із виникненням та розквітанням Київської держави.

Учені вважають, що початок давньоруському літописанню дав князь Ярослав, за володарювання якого в київській митрополії було укладено «*Сказання про поширення християнства на Русі*» (1037-1039). Однак системне руське літописання започаткував ігумен Києво-Печерського монастиря Никон, який уклав перший літописний звід, або першу історію руської землі (1072-1073). Чернець виклав події в хронологічному порядку від створення світу до свого часу, доповнив сюжет літопису багатьма дружинними переказами та легендами, що побутували в усній традиції. Літопис Никона заклав підвалини пізнішого літописного зводу – *Повісті минулих літ* (XI ст.). А в 1093 р. ігумен Києво-Печерського монастиря Іван уклав *Початкове зведення*.

Плідним у розвитку літописання стало XI ст. Так, у 1113 р. чернець Києво-Печерського монастиря Нестор уклав першу редакцію *Повісті минулих літ*, що дійшла до нас у пізніших редакціях та списках. За припущеннями О. Шахматова, Нестор узяв за основу *Никонів літописний звід* та *Початковий літопис*, де викладено події від 1073 до 1095 років. У 1116 р. ігумен Видубицького монастиря Сильвестр завершив другу редакцію *Повісті минулих літ*, що дійшла до нас у складі Лаврентіївського (XIV ст.) та Радзивилівського (XV ст.) літописних списків. Замовником цього літопису був князь Володимир Мономах. Сильвестр переробив деякі статті про події 1093–1110 рр., підніс роль князя в боротьбі проти половців та залагодженні княжих чвар. У 1118 р. за дорученням князя Мстислава Володимировича, сина Володимира Мономаха, було укладено третю редакцію *Повісті минулих літ*, що дійшла до нас у складі Іпатіївського та Хлебниківського списків XIV ст.

На початку XIII ст. було завершене творення *Київського літопису*, що в усіх списках закінчується 1200 роком. Учені вважають, що він є зведенням трьох втрачених літописів – київського, чернігівського та переяславського, зробленим у Видубицькому монастирі Києва близько 1200 р. А в другій половині XIII ст. було створено *Галицько-Волинський літопис*, що складається з *Літописця Данила Галицького* (1205-1258), укладеного, напевно, у Холмі, та *Волинського літописця* (1259-190). У середині XV ст. *Галицько-Волинський літопис* увійшов до Іпатіївського літописного зводу та до Хлебниківського зводу (список XVI ст. галицького походження).

Галицько-Волинський літопис став продовженням *Київського літопису*, що охопив 92 роки – від 1201 до 1291. Отож саме три найбільші давні літописи – *Повість минулих літ*, *Київський літопис*, *Галицько-Волинський літопис* – склали

український літописний звід, що далі послідовно діставав продовження як літопис свідомого українського етносу.

Історію руського літописання продовжували твори, що склалися в умовах існування Великого князівства Литовського – державні *Литовські* і *Західноруські літописи*. Перше редагування цих літописів, яке припало на середину XV ст., ґрунтувалося на давній українській літописній традиції. Літописи укладалися завдяки спільній праці і літературній мові українців та білорусів. Наступне редагування літописів відбулося в другій половині XVI ст.

2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки літописного характеру.

Літописи – це історико-літературні твори, що беруть початок від давньоукраїнського писемного періоду і відображають розповіді в хронологічному порядку. Оскільки в літописах мали місце події певного року (літа), то й сама назва *літописи* мотивована сполученням «в літо». Починаючи від часів існування Київської держави, літописання стало визначним явищем духовного, суспільно-політичного і літературного життя українського народу. Літописи від найбільш давніх часів засвідчували додержавне життя слов'ян, походження східних слов'ян, зародження в них державної влади, розвиток економічної, політичної і культурної діяльності, взаємовідносини з іншими народами. Започаткуванню літописної творчості сприяли діяльність могутньої Київської держави, відносно високий рівень тоді матеріальної і духовної культури, заснування Київської митрополії, спорудження Софійського собору й інші фактори. Найбільшого розвитку давньоукраїнське літописання набуло в Київській державі, а основними літописними пам'ятками давньоукраїнської мови стали *Повість минулих літ*, *Київський літопис* і *Галицько-Волинський літопис*, що й відобразили історію становлення та функціонування Київської держави.

Повість минулих літ початку XII століття як найдавніше вітчизняне літописне зведення у Лаврентіївському списку має заголовок «Се повѣсти времяныхъ лѣтъ. ѿ(т)куду естъ пошла руска" зема. кто въ киевѣ нача первѣе княжи(т) и ѿ(т)куду руска" земля. стала естъ», але в науці відоме й поширене зі скороченою назвою – *Повість минулих літ*. Перша редакція літопису не дійшла до нас, збережена тільки друга й третя. Друга – у складі Лаврентіївського літопису 1377 року і Радзивилівського літопису XV ст., а третя – у складі Іпатіївського літопису 1425 року та Хлебниковського (Острозького) літопису XVI ст.

З давніх часів автором *Повісті минулих літ* вважається чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Такої думки дотримується більшість мовознавців. Нестор уклав *Повість минулих літ* близько 1113 року. Далі її редагували спочатку ігумен Видубицького монастиря в Києві Сильвестр 1116 року (редакція представлена в Лаврентіївському літописі), а згодом – у Києво-Печерському монастирі близько 1118 року (редакція представлена в Іпатіївському літописі). Несторова *Повість минулих літ* охоплює історію східного слов'янства від часів Ноя до початку XII ст.

На сьогодні *Повість минулих літ* має небагато публікацій і досліджень, зокрема «Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку / Изд. Археограф. Комис., С.-Пб., 1872)» (С.-Пб., 1950), «Полное собрание русских летописей. Т. 1.

Вып 1, Л., 1926» (М., 1962). Оригінал Повісті минулих літ зберігається дотепер у Державній публічній бібліотеці імені М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі (шифр:Ф.п.IV.2). Уривки з *Повісті минулих літ* подано в книзі Німчука В. В. «Історія української мови: Хрестоматія X –XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 158-168).

Київський літопис став продовженням *Повісті минулих літ*. Він передає головним чином події на півдні Київської держави від 1118 р. до 1199 р. Літопис скомпонований із хронологічних записів, що велися в Києві, Переяславі, Чернігові, Галичі та інших князівських центрах. Існує думка, що редактором *Київського літопису* та автором кінцевої його частини (1196-1198 рр.) був ігумен Михайлівського Видубицького монастиря.

Київський літопис увійшов до наукової публікації «*Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись, изд. 2-е*» (М., 1962). Оригінал Іпатіївського літопису зберігається дотепер у Бібліотеці Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (шифр: 16.4.4). Уривки з *Київського літопису* подано в книзі Німчука В. В. «Історія української мови: Хрестоматія X –XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 236-247).

Галицько-Волинський літопис XIII ст. входить до складу літописного зведення, скомпонованого на початку XIV ст., яке збереглося в двох основних списках – Іпатіївському близько 1425 року (названо так за Іпатіївським монастирем у російському м. Кострома, де його виявлено) та Хлебниковському XVI ст. (коломенський купець Хлебников був власником манускрипту; О. Прицак вважає, що список зроблено в 1570-их роках в Острозькій академії). Зведення містить *Повість минулих літ*, Київський літопис та Галицько-Волинський літописи. У Галицько-Волинському літописі мова йде про події у відповідному князівстві та сусідніх землях і країнах. Пам'ятка складається з двох частин – Галицького літопису (події 1201-1261 років) та Волинського літопису (1202-1292 роки).

«Галицько-Волинський літопис» XIII ст. належить до найбільш визначних літописних пам'яток давньої руської писемності. Сьогодні цей літопис є цінним писемним джерелом для багатьох історичних досліджень. За багатством фактичної інформації, за рівнем тлумачення подій, характеристики персонажів, суспільно-політичних процесів у Галицько-Волинській і Південній Русі він не має рівноцінних. Тому й перебуває в полі зору різних дослідників історичного минулого українського народу. Однак дотепер багато чого в літописі залишається ще не зрозумілим і не з'ясованим. Мало вивченими є питання структури літопису, джерела написання, жанрових та ідейних характеристик пам'ятки. Відсутність хронологічної структури, звичайного для традиційним літописів поділу тексту на щорічні статті, унікальність більшості свідчень – усе це викликає складність прочитання й дослідження тексту «Галицько-Волинського літопису», навіть досвідченими вченими і професорами. Оскільки донедавна літописи прийнято було використовувати здебільшого в споживацьких інтересах – для відшукування фактів, подій, імен та іншого, то в таких випадках дослідники не переймалися особливо з'ясуванням походження того чи іншого історичного факту або явища, його тлумаченням, ступенем автентичності і навіть джерельною вартістю літопису. Вони не робили різниці між давніми авторитетними літописами XI – XV ст. і пізнішими

численними літописами XVI – XVII ст., походження давніх руських звісток у яких може бути навіть сумнівним.

На сучасному етапі особливо пожвавилось перевидання різних давніх писемних джерел із науковими дослідженнями мовних та інших особливостей пам'яток. Результатом такого пожвавлення стало й перевидання «Галицько-Волинського літопису» XIII ст. Учені зазначають, що дотепер існувало лише одне коментоване видання літопису – підготовлене Д. С. Лихачовим і видане 1950 року – «Повість минулих літ» XII ст., яким користувалися більше п'ятдесяти років. А дотепер існуючі видання «Галицько-Волинського літопису» виконані без коментарів і без пояснювальних статей. Крім того, тексти «Галицько-Волинського літопису» подаються в них за Іпатіївським списком початку XV ст. з варіантами різночитань за Хлебниковським і Погодинським списками. Видання 1908 р., що швидко стало бібліографічною рідкістю, було повторене фототипічним способом 1962 р. Сучасним вимогам найбільше відповідає видання 1908 р, підготовлене академіком О. О. Шахматовим.

Хлебниковський список, як Іпатіївський, іде від древнього південноруського ізводу – кінця XIII ст. або XIV ст. вчені давно звернули увагу на те, що пізніший від Іпатіївського Хлебниковський список є справнішим від першого в багатьох читаннях. Тому й не випадково, готуючи нове видання Іпатіївського списку, О. О. Шахматов почав до нього чомусь різночитання лише за Хлебниковським списком. Отож з невеликою обережністю можна припускати, що Хлебниковський список ближче, на відміну від інших, стоїть до найдавнішого архетипу, принаймні в тій частині, де міститься «Галицько-Волинський літопис». Таким чином, на початку XXI ст. вчені здійснили спробу вперше відтворити «Галицько-Волинський літопис» за Хлебниковським списком XVI ст. і вперше подати великий науковий коментар до цього літопису. Для укладання наукового коментаря було залучено багато основної й додаткової літератури (північноруські літописи, польські, угорські, германські та інші іноземні хроніки й історичні твори, документи папської курії, нечисленні акти князівських архівів, що потрапили до давньоруських літописів). Науковий коментар охопив розкриття питань загального й часткового характеру.

Галицько-Волинський літопис увійшов до наукового видання «Полное собрание руських летописей, Т. 2: Ипатьевская летопись, изд. 2-е» (М., 1962). Оригінал Іпатіївського літопису зберігається дотепер у Бібліотеці Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (шифр: 16.4.4). Уривки з *Галицько-Волинського літопису* подано в книзі В. В. Німчука В. В. «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 335-346).

До пам'яток літописного змісту можна віднести і *Хроніку Георгія Амартола* в перекладі XI ст. Георгій Амартол, або Георгій Монах Амартол – візантійський письменник-хронограф IX ст., який відомий як автор літопису «Коротка хроніка», що охоплює історію від Адама до кінця панування імператора Феофіла (842 р.), коли були переможені іконоборці (заперечували іконописне зображення святих). У X ст. хронічку Г. Амартола продовжили (очевидно, Симеон Логофет) до 948 р. В. Істрін вважає, що переклад хроніки, доведеної до 948 р., у XI було здійснено в Києві. Однак деякі вчені висловили міркування про те,

що твір Г. Амартола перекладено в X ст. в Болгарії, а в XI ст. його привезено в Київську Русь. Пам'ятка збереглася в різних списках, найстарший із яких датується XIII – XIV ст. За списком XIII – XIV ст. вона відображена в праці В. Істріна «Книги временныи и образныи [!] георгии мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе, Т. 1: Текст» (Петроград, 1920) і в книзі В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (Житомир, 2015, с. 144-148).

Таким чином, від Никонівського літописного зводу (1072–1073 рр.) бере початок системне руське літописання і перший руський літопис – «Повість минулих літ». Перша редакція «Повісті минулих літ» (ченця Києво-Печерського монастиря Нестора (1113 р.) дійшла до нас у пізніших редакціях та списках. Друга редакція (ігумена Видубицького монастиря Сильвестр (1116 р.) дійшла в складі Лаврентійському списку (XIV ст.) та Радзивилівського списку (XV ст.). Третя редакція (1118 р.) – у складі Іпатіївського (XIV ст.) та Хлебниківського списків (XVI ст.). Несторова «Повість минулих літ» охоплює історію східного слов'янства від часів Ноя до початку XII ст.

3. Мовні й стильові особливості давніх літописних творів

У цілому літописи як енциклопедія відомостей з різних ділянок життя старої Русі, вводить різноманітні стилі розповідної мови: перекладу-переказу старослов'янських списків візантійських хронік, записів за архівними даними у договорах та угодах, народних оповідань, заповітів, посмертних похвал князів і їх життів, переказів і записів безпосередніх свідків про різні події в державі і між князями, автобіографічних і епістолярних творів, діалогів, описів тощо. У складових частинах літописів відзначається окремий стиль мови, що простежувався не тільки в лексиці і фразеології, а й у внутрішній побудові тексту з виразними слідами почувань, настроїв, переконань.

У різножанрових фрагментах літопису відображалося багато живої розмовної лексики, пов'язаної з образами і порівняннями, які дуже оживляють вплив сухих історичних згадок, записів, документів та захоплюють природною силою поважної мови літописця. Літописець демонстрував уміння зобразити і тонку жіночу хитрість в оповіданні про помсту Ольги, про її перебування в Константинополі, і войовничість її сина Святослава. А його продовжувач гнівними словами Володимира Мономаха показував загрозовість становища Русі, зумовлену постійними княжими суперечками, міжусобицями і зв'язками з ворогами задля вдоволення особистих амбіцій. Літописні часи половецького натиску на Подніпров'я і Подесення не тільки словами змальовують страхітливі наслідки цих нападів, а й ритмікою речень нагадують голосіння. Усе це багатство мови могло виявитися тільки у творах розповідного жанру, який є найвищим досягненням письменства домонгольської доби.

Літописні пам'ятки про події кінця XI ст. і кінця XII ст. дають цінні доповнення для створення суцільної картини розвитку розповідного стилю давньоукраїнської доби. Так, у повісті про Василька Тербовельського (1097 р.) наростання живомовної лексики зв'язане з рядом моментів страхітливої події – «аже ввержен в ны ножь». Ця лексика стосується боротьби скованого Василька з виконавцями наказу і місця осліплення. Із короткого опису виходить, що князя

світлиця була при сінях, що долівка її була незастелена, що килим стелився перед дією осліплення, що з припічка можна було здерти одну й другу дошки, що тільки чотири дужі отроки – «удавиша и рамяно, яко персем троскотати», що за першим ударом Торчин «грѣшися ока и перерѣза ему лице», що повезли його «на колѣх по грудну пути, бѣ бо тогда мѣсяць груден, рекше ноябрь», що все те була «давидова сколота», що Давид посилає Василя – «киди к Василкови тезу своєму», що Василько думав: «хотѣл есмь мстити рускѣй земли... и мѣщю русскую землю...». Із цієї лексики живі понині слова щоденного вжитку: *сіни, грудень; рос. ковер, доска, троскотати* тощо.

Літописи і зокрема «Повість минулих літ» є основним джерелом вивчення мовної й позамовної ситуації в Київській державі XII ст. Однак дотепер літописи дійшли не в своєму первинному вигляді, який мали в давньоруські часи, а в пізніших списках. До того ж, і «Повість минулих літ» не була першим літописом на руських землях. На думку вчених, серйозною помилкою було би вважати, що літописи склалися винятково очевидцями подій і під відповідними роками фіксували справжню історію. Літописні повідомлення записувалися й переписувалися в різний час і в цьому процесі зазнавали суттєвих змін. Користування літописом пов'язано зі складними джерелознавчими проблемами, коли важливо не просто встановити походження тієї чи іншої інформації, а й врахувати, як концептуально вона пов'язана з новим контекстом, куди вніс її черговий давній книжник.

«Повість минулих літ» починається фразою «Откуда естъ пошла Руская земля и кто въ Києвъ нача первѣ княжити», що пояснюється особливою увагою літописців того часу до власних витоків. А середньовіччю притаманне було загалом історичне мислення, за якого розповісти про походження речі, явища, народу, держави означало пояснити їхній сучасний стан і навіть внутрішню організацію. Статус людини в суспільстві зумовлювався її походженням; батьківське ім'я визначало її місце серед оточення. Благородне походження людини забезпечувало їй повагу і блискучу кар'єру. Так само й благородне походження народу гарантувало йому достойний статус серед християнської сім'ї народів. У поясненні походження та розселення народів середньовічні хроністи й літописці послуговувалися так званими етнографічними міфами, котрі зазвичай сягали Біблії. Панораму розселення слов'янських народів «Повість минулих літ» починає безпосередньо після опису зведення Вавилонської вежі і змішання «язиків».

«Повість минулих літ» – твір, набагато складніший за просту фіксацію сучасних їй подій та «народної пам'яті». Зараховуючи Нестора до своїх колег, сучасні історики відмовляють авторові «Повісті минулих літ» в головному – у системному осмисленні історії. Відзначають, що автор літопису не мав власного бачення історичних подій. Сказане не меншою мірою стосується й недатованої частини літопису, покликаної дати експозицію всієї наступної історії Русі й закласти її ідеї. У такому контексті мало уваги вдіялося смисловим перегукуванням вступної інформації із датованими статтями літопису. Ідея дунайського мешкання слов'ян викладена Нестором у контексті пояснень походження «словенського язика». Попри те, що слово «язик» означало «народ» і «мову», у даному місці літописець вживає його саме в останньому значенні,

оскільки його цікавить насправді походження «словенської грамоти». Характерно, що опис розселення з Дунаю автор «Повісті минулих літ» починає з народів, котрих сьогодні називають західними і південними слов'янами (болгари, морави, чехи, хорвати, серби), і лише до західних (ляхи, вони ж поляни) приєднує східних слов'ян, серед яких за співзвучністю з польськими полянами першими названо полян дністровських. Літописець підсумовує власні роздуми в наступний спосіб: «И тако разидеся Словѣнск языкъ, тѣмъ же и прозвася Словенская грамота».

«Повість минулих літ» містить послідовні події, вказуючи для кожної з них дату, і може скластися враження, що повідомлення ці належать сучасникові. Насправді літописець черпав їх із усних переказів, точно не датованих і значною мірою міфологічних. Багато чого залишилося літописцеві невідомого й незрозумілого, багато в чому він довірявся поетичним і ефективним даним, але цілковито фантастичним деталям і неймовірним подробицям легенд і переказів. Літописець, віддалений від описуваних явищ понад двісті років, не міг здобути точні дані. Адже перекази, як і будь-яке фольклорне джерело, не знали абсолютної хронології, вони взагалі не передбачали викладу подій у лінійній причинній послідовності. Отож першою проблемою ранньої київської історії – це було встановлення хронології подій та їх послідовності. Для «Повісті минулих літ» такими ключовими датами стали роки закликання варягів (862 р.), приходу Олега з Ігорем до Києва (882 р.), походів Олега й Ігоря на Візантію, смерті Ігоря (945 р.).

Таким чином, «Повість минулих літ» – це яскрава пам'ятка давньоруського літописання XI – початку XII ст., яка ввібрала в себе не лише весь досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, а й досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської християнської культури. Особливо сильне враження справляє вступ літопису, де відтворена широка картина світової історії, показано місце слов'ян і Русі в системі тогочасного світу, стверджена прогресивна філософська ідея взаємозв'язку та взаємозумовленості історії всіх народів. Автор літопису ерудований, він постійно звертається до Біблії, яка була вищим авторитетом знань у середньовіччі, до численних візантійських хронік, зокрема «Хроніки» Георгія Амартола, літописця патріарха Никифора, житій святих, притч Соломона та інших. До літопису увійшли всі попередні літописні зведення – 996, 1039, 1073, 1093-1096 рр., Повість галичанина Василя 1097 р., «Ізборник» Святослава, церковні повчання, усні перекази. Таким чином, «Повість минулих літ» складається з поширеного вступу до слов'яно-руської історії, який, власне, і був «Повістю минулих літ», і датованої хроніки, доведеної до 1110 р.

Оскільки до «Повісті минулих літ» увійшли різні за жанром фрагменти тогочасного літописання, то можна вважати, що в ній відобразилися особливості книжного й розмовного стилю. Старослов'янські риси могли відобразитися в «Ізборнику» Святослава та церковних розповідях, проповідях і повчаннях. А народнорозмовна мова мала місце у фольклорних переказах та інших усних розповідях. Це говорить про те, що літописець вільно володів старослов'янською книжною мовою і власне руською тогочасною писемною мовою і обидві використовував у літописі. Отже, «Повість минулих літ» складає враження багатожанрового власного давньоукраїнського писемного твору, що доніс до нас тільки фрагменти давньоруської історії та мовної практики, і не в первинному

вигляді, а в різних пізніших списках та зведеннях. У будь-якому випадку за списками «Повісті минулих літ» ми маємо змогу відтворити короткі відомості про історію найбільш давнього українського суспільства – Київської держави X – XII ст. із її мовною і позамовною ситуацією.

Київський літопис XII ст. займає особливе місце серед пам'яток давньоукраїнської писемності, а саме своїм обсягом і ступенем відображення стабілізованих літературних норм власне давньоукраїнської мови відповідного періоду. Загальний обсяг тексту Київського літопису, що розповідає про події, які відбувалися в Києві та в інших південноруських землях з 1118 до 1198 років, перевищує наявний у тому ж списку текст «Повісті минулих літ» (з 852 до 1117 р. разом із недатованим вступом) у півтори рази, а текст Галицько-Волинського літопису (з 1201 до 1292 р.) – удвоє. Великий обсяг тексту Київського літопису пояснюється максимальною докладністю вміщених у ньому порічних записів, особливо в центральній його частині. Записи, вміщені в цій частині всього тільки під сімома суміжними роками (1146–1152 р.), становлять більше, ніж третину всього тексту Київського літопису. Кожний порічний запис являє собою детальний виклад численних фактів, які стосуються політичних і воєнних відношень між Києвом і удільними князівствами, між слов'янськими і неслов'янськими землями, який нерідко переходить у справжню епічну розповідь з дослівним відтворенням конкретних висловлювань історичних осіб у формі прямої мови.

Київський літопис дуже рідко виділявся дослідниками як самостійний літописний твір. Навіть О. О. Шахматов ділив Іпатіївський список усього на дві головні частини: першу, яка починається «Повістю минулих літ» і доходить до 1198 р. (тобто охоплює і весь Київський літопис), і другу, яка становить Галицько-Волинський літопис. З огляду на це нечисленні дослідження, що стосувалися мови давноруських літописів, у кращому разі давали розрізнені відомості про мову Київського літопису в рамках загальної недиференційованої характеристики Іпатіївського списку, а частіше навіть праці, орієнтовані на виявлення давноруських витоків української мови, обмежуються даними про мову «Повісті минулих літ» і «Галицько-Волинського літопису». А між тим, лінгвістичні факти Київського літопису XII ст. у деяких важливих відношеннях мають для історії слов'янських мов більше значення, ніж факти будь-якого іншого з давноруських літописів.

Значення Київського літопису для історії східнослов'янських мов полягає насамперед у тому, що ця пам'ятка з найбільшою адекватністю відображає давноруську літературну мову XII ст. в її розповідному стилі. На відміну від «Повісті минулих літ», написаної частково старослов'янською мовою і частково давноруською літературною мовою розповідного типу зі значною домішкою церковнослов'янських форм, як і на відміну від Галицько-Волинського літопису, особливо першої його частини – Галицького літопису, написаного сумішшю церковнослов'янської і давноруської мови з великою кількістю помилок у вживанні церковнослов'янських форм і синтаксичних конструкцій, Київський літопис, за винятком незначної кількості порівняно невеликих вставок типу молитов, некрологів або записів на церковні теми, послідовно витриманий у власне давноруському літературномовному оформленні, у якому церковнослов'янські

типу *время, преставися, отвица, изнемогающую* трапляються лише як усталені лексичні чи граматичні запозичення з близькоспорідненої мови. Помітні навіть при звичайному читанні тексту, без проведення спеціальних досліджень, мовні відмінності Київського літопису від «Повісті минулих літ» і «Галицько-Волинського літопису» в межах того самого Іпатіївського списку свідчать про те, що протягом XII ст. в центрі Київської Русі остаточно сформувалися чіткі й і стійкі норми української літературної мови, які не встигли поширитися ще на периферійних землях.

Укладачі Київського літопису вільно володіли тільки власне давньоукраїнською писемною мовою з її вже досить визначеними орфографічними, граматичними і стилістичними нормами, тим часом як у своїх спробах використання церковнослов'янської мови вони допускали значні огріхи проти її норм. Особливості розмовної мови Києва, зокрема фонетичні, найбільш чітко простежується в окремих вставках і включеннях до літопису, орієнтованих на церковнослов'янські зразки, ніж в основному тексті, який послідовно відображає традиційні писемні норми власне давньоруської літературної мови.

«Галицько-Волинський літопис» XIII ст. охопив події з 1201 р. до 1292 р. і відобразив події, що стосуються Галича, Холма, Володимира, Пінська, тобто показав обробку редакторами літописних записок, що склалися при князівських дворах чи монастирях саме цих місцевостей. За дослідженнями вчених, особливо впадає у вічі різниця в лексиці та стилістиці двох частин літопису: частини від 1201 р. до 1260 р. включно і частини від 1261 р. до 1292 р. В їх основі лежать редакційна робота головним чином двох редакторів: редактора до 1265 р. і редактора до 1289 р.

Літературна мова обох цих частин визначає два різні етапи її розвитку на землях Галини – Волині, з яких перший етап (мова частини до 1261 р.) в кінці XIII ст. поступається місцем другому, де щораз виразніше проявляються слововживання і звороти широких народних мас, що пов'язане з певними соціальними явищами, які встигли скластися або наростали в цей період. Слід відзначити хоч би зміцнення князівської влади у зв'язку з підтримкою служилих людей і молодих бояр або посилення значення міщан внаслідок появи нової міщанської організації за німецьким зразком. Варто звернути увагу і на зростаючі в XIII ст. польсько-галицько-волинські взаємини при одночасному зменшенні контактів з Північною Руссю внаслідок її татарського поневолення.

Пам'ятка має дотепер кілька редакцій і відповідно кількох редакторів. Відтворювалася вона переважно за Іпатіївським списком, без ґрунтовних наукових пояснень і коментарів. А на початку XXI ст. відтворено її за Хлебниковським списком XVI ст., який вважається більш точним і правильним, ніж попередні списки. Але в будь-якому випадку пам'ятка була й залишилася цінним писемним джерелом, особливо для вивчення давньої писемної української мови. За її змістом можна простежити не тільки хронологічні події чи різні історичні й інші факти, а й функціонування української мови в XIII ст. на різних рівнях (фонетичному, лексичному, граматичному та інших), а передусім на лексичному рівні. Прочитання цієї пам'ятки вражає багатством і розмаїттям тогочасної лексики, основу якої визначають українські слова.

4. Українські специфічні ознаки в літописних пам'ятках

Літописання давньоукраїнського періоду, особливо початкові літописні зведення і редакції «Повісті минулих літ», являли собою зібрання текстів різножанрового спрямування, серед яких значне місце відводилося творам розповідного характеру (народним оповіданням, заповітам, похвалам, переказам і записам про різні події в державі, автобіографічним, епістолярним нотаткам тощо). У творах розмовного характеру відображалися особливості народної вимови, слововживання, словотворення, живомовні граматичні ознаки, що згодом усталилися в українській літературній мові. Оскільки в «Повісті минулих літ» мала місце народнорозмовна мова (у фольклорних переказах та інших усних розповідях), то й у ній мусили втілитися й риси власне української мови. Все ж наступні літописи – Київський і Галицько-Волинський – набули більшої ваги, порівняно з «Повістю минулих літ», у відображенні специфічних ознак української мови.

Київський літопис XII століття – цінне джерело вивчення живої розмовної мови того часу, адже він, порівняно з усіма іншими пам'ятками давньоукраїнської мови, містить найбільшу кількість даних про структуру живої української мови XII ст., особливо київського койне того часу. Звичайно, це не означає, що мова Київського літопису була тотожна з народною розмовною мовою тодішнього населення Києва. Між писемною і живою розмовною мовою Києва того самого періоду існували такі відмінності, які мають місце між будь-якою нормалізованою літературною мовою і її живою народнорозмовною основою. Дані про живу народнорозмовну мову XII ст. можуть бути одержані тільки шляхом ретельного і глибокого дослідження літературного тексту. При цьому, разом з урахуванням літературних норм, успадкованих із попередніх етапів (до XII ст.), серйозна увага має бути приділена можливим видозмінам тексту літопису, що з'явилися в результаті наступних його переписок, а то й редакцій. Тому перед аналізом мовних особливостей тексту Київського літопису слід коротко відтворити історію формування цього тексту.

Фонетичні явища Київського літопису XII ст. за списком 1425 р. можуть бути поділені на чотири історико-генетичних категорії: відображення давніх звукових особливостей, успадкованих давньоруською мовою з праслов'янської, які згодом змінилися; фонетичні церковнослов'янізми; фонетичні явища, які відображають давні діалектні особливості південної Русі; діалектні особливості, внесені північноруським переписувачем. До першої групи належать сліди і рефлекси давніх редукованих голосних у різних позиціях, відображення споконвічної м'якості шиплячих, рефлексія давніх сполучень *гы, кы, хы*, явища редукції кінцевих голосних повного утворення і факти стягнення голосних. За даними літопису, на кінець XII ст. в сильних позиціях, а також у колишніх сполученнях *ър, ъл, ър* у давньокиївському говорі на місці *ъ* послідовно вимовлявся голосний *о*, а на місці *ь* – *е*; у слабких позиціях редуковані повністю зникли з вимови тільки в тих випадках, коли після їх випадіння утворилися легкі для вимови сполучення з двох приголосних, а в інших умовах залишкова вимов аредукованих голосних, очевидно, ще зберігалася.

З фонетичних особливостей живого розмовного мовлення, які зводяться до праслов'янського періоду і збереглися до XII ст. без змін, але змінилися згодом, найчіткіше свідчення в тексті Київського літопису дістає збереження м'якої вимови шиплячих приголосних і звука *ц*, на всіх давньоруських територіях протягом XII і XIII ст. Якщо в позиції перед голосним *а* (як і перед *е*, *и*) м'якість шиплячих спеціально не позначалася, а м'якість *ц* позначається непослідовно, то в позиції перед *у* ця м'якість послідовно позначається написанням букви *ю*. Чітко виділяються в тексті літопису деякі фонетичні явища, які відображають найраніше діалектні особливості південних і західних говорів давньоруської мови. Перше місце серед них займають численні факти змішування на письмі початкового голосного *у* і початкового приголосного *в(ь)*. Такі факти свідчать про те, що після занепаду слабкого редукованого *ь*, який ішов за *в*, артикуляція *в* змінилася на білабіальну, а далі це звук уже на XII ст. в південних і південно-західних давньоруських говорах зблизився з нескладовим або скороченим складовим *у*. Така артикуляційна особливість зберігається в українській і білоруській мовах і досі.

Широко представлені в письмовому тексті Київського літопису випадки відсутності будь-якої вказівки на м'якість приголосних, після яких зник слабкий редукований *ь*. Ці випадки привертають увагу, головним чином, на тлі сучасного стану східнослов'янських мов, у яких приголосні у відповідних морфемах, звичайно, виявляються пом'якшеними (*людми, менше, конца* тощо). Досі у відриві від цих випадків прийнято розглядати давньоруські написання *л* замість очікуваного на фоні сучасних вимовно-правописних норм *ль*. На думку О. О. Шахматова, таке написання стосувалося тільки звука *л* і жвивалось як для позначення твердого *л*, так і м'якого *л*. У тексті Київського літопису на місці старого звукосполучення *ль* у слабкій позиції послідовно пишеться *л* без *ь*; виняток становить тільки поодинокі написання (*Василко, велми, толко, молбою* тощо). Як і після інших приголосних, колишній слабкий *ь* після *л* зберігається на письмі в тих випадках, коли після його випадіння повинно було виникнути складне сполучення приголосних (пор. *прельсти, земельного*).

Послідовне опущення *ь* після *л* у слабкій позиції не може бути витлумачене у відриві від аналогічних написань, звичайних для більшості історичних пам'яток української мови, і від твердої вимови *л* у відповідних позиціях, яка зберігається в частині сучасних південно-західних говорів української мови. Ці факти є свідченням того, що в тексті Київського літопису знайшло відображення поширене давньоруське діалектне явище, яке стосувалося вимови приголосного *л* після зникнення наступного за ним редукованого голосного *ь*: у давніх південноруських говорах такий *л* відразу ствердів і потім протягом століть його тверда вимова поступово замінювалась м'якою під впливом говорів, які здавна зберегли в цих умовах м'яке *ль*. Це означає, що в позиції перед давнім *ь* до його зникнення приголосний *л* у різних говорах зазнавав позиційного пом'якшення неоднаковою мірою. У цілому вказане пом'якшення в південних говорах давньоруської мови було значно меншим, ніж у північних. Оскільки фонетичні умови опущення *ь* після *л* нічим не відрізняються від умов опущення *ь* після *д*, *т*, *н*, слід визнати, що написання *л* замість старого *ль* у пам'ятках становить лише частковий випадок письмового відображення випадіння слабкого редукованого

голосного, яке відбулося в живій вимові. З другого боку, оскільки є ясні докази раннього ствердіння в давньоруському говорі приголосного *л*, після якого випав *ь*, можна зробити висновок, що й решта задньязыкових приголосних у цих умовах зазнали ствердіння.

У тексті Київського літопису виявляється ряд своєрідних фактів, що стосуються написання букви *ѣ* і опосередковано відображають ранньопівденноруську вимову відповідного голосного. У переважній більшості випадків написання етимологічного *ѣв* тексті літопису зберігається. Зовсім рідкими є випадки не мотивованої на південноруському ґрунті заміни букви *ѣ* буквою *е* (*железоу*), що йде, безсумнівно, від північноруського переписувача. Проте в окремих місцях відзначаються випадки заміни кореневого чи афіксального *ѣ* буквою *и* (*приставление*). Ці написання показують, що поряд з характерною для давньокиївського говору специфічною вимовою голосного *ѣ* у давньоруській мові були говори (мабуть, південно-західні), у яких *ѣ* вимовлявся вже як *і*, що тут проте не змішувалося з давнім *и*, яке, можливо, вже збіглося в цих говорах з *ы*. Проникаючи в київський говір укладачів чи переписувачів літопису, така вимова спорадично відображалася на письмі у вигляді букви *и*. Особливо легко це відбувалося в незвичних для живої давньоруської мови словах типу церковнослов'янських утворень із префіксом *прѣ-* або в словах із церковно-релігійної сфери.

Текст Київського літопису містить багатий мовний матеріал, що стосується історичного розвитку граматичної будови давньоруської і української мов, формування східнослов'янських літературних мов. У галузі морфології літопис демонструє нормальне функціонування в давньоруській мові категорії двоїни і виявляє перші ознаки її руйнування, містить багато фактів, що стосуються змішування старих відмін іменників за основами, а також твердих і м'яких різновидів відмінювання іменних частин мови, занепаду родових відмінностей ад'єктивних форм у множині і двоїні, змін в утворенні часових форм дієслів, перетворення дієприкметників у дієприслівники, збігу форми супіна з формою інфінітива та ін. У галузі синтаксису текст літопису виявляє велику кількість даних, що освітлюють особливості узгодження присудка з підметом, зміни у функціонуванні різних часових форм, дієприкметникових зворотів, відмінкових форм, сполучників, складних процесів розвитку нових форм підрядних речень. Великий і різноманітний лексичний матеріал літопису дозволяє простежити співвідношення власне східнослов'янської і запозиченої старослов'янської лексики в різних стилістичних контекстах давньоукраїнської мови.

Мова «Галицько-Волинського літопису» XIII ст. характеризується найбільшим лексичним багатством, порівняно із попередніми літописами. Особливе зацікавлення викликає питання, наскільки в лексичному складі обох частин літопису могла відобразитися загальнонародна лексика. У зв'язку з цим відзначають, що лексика волинської частини літопису була значно біднішою, у порівнянні з лексикою галицької частини. Багато слів, характерних для галицької редакції, у волинській частині взагалі не трапляється. Деякі слова вживаються з відмінними семантичними відтінками, з'являються нові значення або відтінки, властиві тільки волинській редакції літопису. Серед цих нових слів і

словосполучень помітний досить великий вплив розмовної мови широких народних мас. Як і в галицькій частині, так і у волинській частині трапляється багато слів або нових відтінків значень слів, що засвідчені вперше в той час або лише у волинській частині літопису. Слова слов'яноруського або народноруського походження поділяються на слова буденного й технічного вжитку. Серед буденних слів учені виділили й такі назви осіб жіночої статі, як *протопопина* «дружина протопопа» і *сыновиця* «племінниця».

Учені відзначали, що мова волинської частини «Галицько-Волинського літопису» розрахована на спілкування з простими людьми, тоді як галицький редактор мав в основному на увазі спілкування з придворною феодално-військовою боярською верхівкою. Свою близькість до простих людей волинський редактор засвідчує не лише підкресленням того факту, що в 1287 р. Мстислав Данилович наказав читати грамоту брата не лише самим боярам, а й міщанам-ремесникам володимирським. Взагалі ставлення волинського редактора до простих людей дещо інше, ніж ставлення галицького редактора до простого люду. Під час опису подій героями галицької редакції виступають тільки члени князівської родини, бояри та їх діти. Для мовного спрямування волинського редактора в бік живомовності і навіть просторічності мають значення факти вживання слів *вдхоть*, *домовь*, *извѣдка*, *тутю*, *чинити*, *учинити*, *зависть*, *мовница*, *оттолѣ сыновець*, *паробокъ* «слуга».

Аналіз лексичних особливостей «Галицького-Волинського літопису» дав можливість ученим дійти висновку про багатство його лексичного складу. Лексика галицької частини, що відображала більш літературно-консервативне слововживання вищих феодалних кіл, можна сказати, розвивалася в напрямку творення окремої групи слів у лексичній системі тогочасної літературної мови, а лексика волинської частини свідчила вже про наявний поворот у бік живого розмовного слововживання простих народних мас. Звичайно, не все характерне в цьому слововживанні могло відбитися в літературній мові редактора, тому й важко створити повне уявлення про всю лексику простого народу тогочасного галицько-волинського середовища. Все ж зрозуміло, що галицький редактор намагався дотримуватися старої слов'яноруської мови, не допускаючи до літератури живої народної течії, а волинський редактор, навпаки, прагнув до залучення якомога більшої кількості народних елементів у складі літературної мови, навіть у творах високого стилю.

Отож «Галицького-Волинський літопис» – давня літописна писемна пам'ятка, з багатим і різноманітним лексичним складом. Дослідження її лексичного складу дало можливість ученим дійти висновку, що власне українська лексика бере початок ще в давньоукраїнській мові, що в силу об'єктивних і суб'єктивних факторів характеризувалася поступовим проникненням народнорозмовних елементів у літературно-писемну мову. І такий процес – входження живого розмовного мовлення до літературної форми – тягнеться ще від давніх власних руських традицій, інакше не міг би яскраво відобразитися в більш пізніших пам'ятках, зокрема в актових документах староукраїнської писемної доби.

5. Еволюція давнього літописного книгописання

В історії української мови літописи відомі як історико-літературні твори, у яких оповідь велася за роками. Назва *літописи* походить від слів «в літо», якими починався опис подій певного року. Літописи стали визначним явищем духовного, суспільно-політичного і світського життя народу. Початки власного літописання сягають Київської держави, далі воно продовжувало розвивалося на території України, Росії, Білорусі й на інших слов'янських землях. Літописи являли собою розповіді про походження слов'ян, зародження в них державної влади, про політичні, економічні та культурні взаємини їх між собою та з іншими народами й інше. Зародженню й розвиванню літописного стилю сприяли різні чинники: діяльність могутньої Київської держави, високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури в давньокиївській період, заснування Київської митрополії, спорудження Софійського собору й інші. Літописання розвинулося насамперед у Києві як столиці Київської держави. Однак найдавніші зведення літописних матеріалів різного характеру й походження (порічні записи, народні перекази, княжі літописи) сягають ще кінця X ст.

Визначальним і показовим у розвитку власного літописання стало XI ст., коли були складені Літописне зведення 1037, Києво-Печерське літописне зведення 1072-1073 (автор – книжник Никон), Новгородське зведення 1079, Початкове зведення 1093-1095, складене ігуменом Печерського монастиря Іоанном. Останнє зведення стало базою для написання першої редакції «Повісті минулих літ». Продовженням повісті в Іпатіївському списку був Київський літопис, складений у Видубицькому монастирі на підставі зведень, які не дійшли до нас. Відомі дані про чернігівський, переяславський, галицький літописи XII ст., але вони не збереглися, тільки з уривками увійшли до інших зведень. Видатною літературною й історичною пам'яткою XIII ст. став Галицько-Волинський літопис, що відобразив події на галицьких і волинських землях у 1201-1292, у зв'язку із занепадом Києва та перенесенням державного центру до Галицько-Волинського князівства, де зосередилося і літописання.

З XIV ст. літописання характеризувалося складанням загальноруських списків і зведень. Так виникли Лаврентіївський літопис (1377), Іпатський (Іпатіївський) літопис (поч. XV ст.), Радзвигиллівський список (кін. XV ст.), Хлебниківський список (XVI ст.), Погодінський список (кін. XVI ст.) і ряд інших, що переважно були опубліковані в «Полном собрании русских летописей» (1841–1989). Давньокиївська літописна традиція у XIV–XVI ст. продовжувалася у Московській Русі та Литовсько-Руській державі. Цінністю фактичного матеріалу відзначаються Новгородські та Володимиро-Суздальський літописи, які містять загальноруський історичний матеріал, зокрема про боротьбу Русі з німецькими, шведськими та монголо-татарськими завойовниками. На період існування Великого князівства Литовського і перебування українських земель у їх складі (XV – XVI ст.) припало виникнення литовських (західноруських, або білорусько-литовських) літописів, що дійшли до нас у багатьох зведеннях і списках: літописи Биховця, Авраамки, Красинського, Румянцевський, Київський (Супрасльський) та інші. Західноруські літописи висвітлювали події суспільно-політичного і соціально-економічного життя Литви й Білорусі, історію міст Литовського князівства і

містили відомості про соціально-політичні й економічні відносини в Україні, боротьбу українського народу проти литовських і польських загарбників.

Давньокіївські літописні традиції в Україні набули продовження в кінці XVI ст., що зумовлювалося загальними обставинами економічного, політичного й культурного розвитку українських земель. Звернення до героїчного минулого українського народу, до зображення його боротьби з ворогами служило політичній меті піднесення могутнього соціального і національно-визвольного руху проти панування шляхетської Польщі (особливо після Люблінської та Берестейської уній), ратної звитяги українського козацтва проти загарбних зазіхань Туреччини, Кримського ханства та інших агресивних сусідів. Літописи складали освічені духовні і світські особи, переважно вихованці Острозької школи, Київської та Львівської колегій, у монастирях, а також представники освіченого міщанства і козацтва. Серед українських літописів XVI – XVII ст. особливу наукову цінність становлять Густинський літопис і частково «Літописці Волині і України». Упродовж XVII ст. було складено й інші літописи: Львівський літопис (1498-1649), Острозький літописець (1500-1636), Межигірський літопис (1393-1620), Хмельницький літопис (1636-1650).

Особливого значення в історії літописання набули літописи другої половини XVII ст. – початку XVIII ст., тобто історичні твори, присвячені козацьким війнам. Звідси і їх умовна назва – козацькі літописи, хоч від літописів у традиційному розумінні вони значно відрізняються. Дотепер збереглися три найбільш визначні козацькі літописи – Самовидця (про події 1648-1702), Григорія Граб'янки (1710, про події від виникнення козацтва до 1709) та Самійла Величка (1720, про події в Україні 1648-1700). У цих літописах мова йде про визвольну війну українського народу 1648-1654, його боротьбу проти польсько-шляхетських і турецько-татарських загарбників, подається характеристика економічного, політичного й культурного життя країни, розкривається міжнародне становище у Європі та Азії у зв'язку з подіями 1648-1654, наводяться факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Молдови, Туреччини й інших країн. Козацькі літописи створені високоосвіченими людьми, переважно військовими канцеляристами, які добре знали рідну й іноземні мови, мали літературний хист.

Загалом літописи – цінне джерело для вивчення історії української літературної мови, формування і становлення літописного жарну. Мова більшості літописів книжна, близька до народнорозмовної. У літописах широко представлена загальноживана і військова лексика, народні перекази й легенди, порівняння, прислів'я й приказки. У літописах наявна велика кількість церковнослов'янізмів, полонізмів, латинізмів та інших запозичень. У більшості літописах, від пам'яток XI – XIII ст. до XVI – XVIII ст., стиль викладу лаконічний, доступний. Для мови літописів характерні прості речення, еліптичні конструкції, повторення старої формули «того ж року». У літописах XVII ст., зокрема у творах Самійла Величка і Григорія Граб'янки, виклад уже урочистий, канцелярський, звідси й складна будова фрази, широке залучення церковнослов'янізмів.

Висновок

Літописання – книжкова писемність і творчість, що найбільшого розвитку набула в умовах існування Київської держави. Первинно мало історико-хронологічний характер, із елементами світського, епістолярного, ділового спрямування і заклала підвалини для подальшого розвитку літописного жанру української мови. Найбільш багатим у розвитку власного літописання стало XI ст. (Літописне зведення 1037, Києво-Печерське літописне зведення 1072-1073, Новгородське зведення 1079, Початкове зведення 1093-1095). Останнє зведення стало базою для написання «Повісті минулих літ», продовженням якої став Київський літопис, а далі Галицько-Волинський літопис – визначна літературна й історична пам'ятка XIII ст. З XIV ст. літописання характеризувалося складанням загальноруських списків і зведень (Лаврентіївський літопис (1377), Іпатський (Іпатівський) літопис (поч. XV ст.), Хлебниківський список (XVI ст.) та ін.). З українських літописів XVI – XVII ст. відомі такі літописи, як Густинський літопис, «Літописці Волині і України», Львівський літопис (1498-1649), Острозький літописець (1500-1636) тощо. Особливого значення в історії книгописання набули козацькі літописи (Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка). Літописи стали цінним джерелом вивчення історії української літературної мови і зокрема літописного жанру. Мова їх близька до народнорозмовної, із загальноживаною та рідковживаною лексикою, простими реченнями, традиційними повтореннями.

Список літератури

1. Брус М. П. Літописання XI – XIII століть як джерело вивчення жіночого антропонімікону / Марія Брус // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : Збірник наукових праць. Випуск 21. – Ужгород : Ужгородський національний університет, 2016. – С. 211–214.
2. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть : Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / Марія Брус. – Івано-Франківськ: “Тіповіт”, 2015. – 400 с.
3. Галицько-Волинський літопис : Текст / [підготовлено до видання В. Ю. Франчук] // Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. – К. : “Наукова думка”, 2002. – С. 75–156.
4. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А. І. Генсьорський ; [відп. ред. Л. Л. Гумецька]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1961. – 283 с.
5. Генсьорський А. І. Про деякі особливості стилю в Галицькому літописі. (Іпатівський кодекс 1201–1260 рр.) / А. І. Генсьорський // Дослідження і матеріали з української мови / [редкол. : І. П. Крип'якевич, Л. Л. Гумецька, У. Я. Єдлінська та ін.]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – Т. I. – С. 37–45.
6. Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). – М. : “Языки русской культуры”, 1998. – 648 с.
7. Київський літопис // Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). – М. : “Языки русской культуры”, 1998. – С. 273–715.
8. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ої половини XII – XIII ст. / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. – К. : “Наукова думка”, 2002. – С. 9–28.
9. Котляр М. Ф. Коментар до літопису / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. – К. : “Наукова думка”, 2002. – С. 157–359.
10. Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). – М. : “Языки русской культуры”, 1997. – 496 с.

11. Ніка О. І. Історія української літературної мови : Посібник / Оксана Ніка. – друге видання, доповнене і перероблене. – К. : “Освіта України”, 2014. – 336 с.
12. Німчук В. Історія української мови : Хрестоматія X – XIII ст. / Василь Німчук. – Київ – Житомир : “Полісся”, 2015. – 352 с.
13. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; [упоряд., автор нарисів і приміток М. С. Тимошик]. – К. : “Либідь”, 1995. – 296 с.
14. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. // Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод / [подготовка текста Д. С. Лихачева ; перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова ; под ред. чл.-кор. В. П. Адриановой-Перетц]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 405 с.
15. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : Підручник / В. М. Русанівський. — К. : “АртЕк”, 2001. — 392 с.
16. Свенціцкий І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. / І. С. Свенціцкий // Питання слов’янського мовознавства / [ред. кол. : І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін.]. — Львів : Видавництво Львівського університету, 1963. — Кн. 7–8. — С. 3–14.
17. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – видання третє, зі змінами і доповненнями. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
18. Франчук В. Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении / В. Ю. Франчук ; [отв. ред. Н. Н. Пилинский]. – К. : “Наукова думка”, 1986. – 184 с.
19. Франчук В. Ю. Книжна лексика у Київському літописі / В. Ю. Франчук // Мовознавство. –1980. – № 6. – С. 36–43.
20. Франчук В. Ю. Образна мова Київського літопису / В. Ю. Франчук // Мовознавство. –1982. – № 3. – С. 19–27.
21. Франчук В. Ю. Хлебниковський список Галицько-Волинського літопису як пам’ятка староукраїнської мови XVI ст. / В. Ю. Франчук // Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. – К. : “Наукова думка”, 2002. – С. 60–74.

Запитання

1. Розкрити історію давньоукраїнського літописного книгописання.
2. З якого періоду відомі перші зразки літописного зведення і творення?
3. Якого жанру й характеру були перші пам’ятки літописного характеру?
4. У яких редакціях, списках і якого змісту була «*Повість минулих літ*»?
5. Якою мовою писалися і як створювалися давньоукраїнські літописні твори?
6. Які збереглися пам’ятки давньоукраїнського літописного жанру і їх списки.
7. Які специфічні риси української мови відображені в літописних пам’ятках?
8. Якою мірою літописні твори відобразили українські риси, порівняно з іншими?
9. Які відомі на сьогодні джерела вивчення давнього літописного книгописання?
10. Яка історія розвитку літописного жанру від найдавніших часів дотепер?

7. РОЗВИТОК СВІТСЬКОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

МЕТА. Ознайомлення з художнім книгописанням давньоукраїнського періоду, із пам'ятками світського спрямування, мовними й стильовими особливостями найбільш давніх пам'яток світського характеру, специфічними українськими рисами, відображеними в художніх давньоукраїнських творах. Простеження еволюційних змін у становленні світсько-художнього книгописання як одного з функціональних стилів української літературної мови.

ПЛАН.

8. Особливості художнього книгописання в давньоукраїнський період.
9. Давньоукраїнські писемні пам'ятки світсько-художнього характеру.
10. Мовні й стильові особливості художніх давньоукраїнських творів.
11. Українські специфічні ознаки у світсько-художніх пам'ятках.
12. Еволюція давньоукраїнського художнього книгописання.

1. Особливості художнього книгописання в давньоукраїнський період

Світське життя в Київській державі великою мірою визначав рівень розвитку культурного життя, яке формування під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. У культурному плані Київська держава відчутного розвитку почала зазнавати ще в першій половині XI ст., а особливо від часів правління Ярослава Володимировича. Рівень культурного розвитку визначався насамперед рівнем розвитку писемності, яка, за науковими даними й різними джерелами, існувала ще в додержавний період. Так, підтвердженням існування писемності на Русі стали факти із Паннонського житія Кирила (861): «Тут таки, у Херсонесі, знайшов Костянтин Євангелію і Псалтир, руськими письменами писані, і людину знайшов, що розмовляла руською мовою, і розмовляв з нею; і, засвоївши цю нову мову, порівнював її письмена, голосні й приголосні, до своєї мови й незабаром почав читати новою мовою й міг пояснити прочитане».

Значним поштовхом до культурного піднесення стало хрещення Русі князем Володимиром у 988-989 рр. Тим більше, ще в 988 р. була заснована перша школа в Києві. Про таку подію відзначено в «Літописі Руському» за редакцією О. В. Мишанича (К., 1989): «І поставив він [Володимир] церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. ... І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне».

Великий князь Ярослав заснував у 1037 р. першу на Русі бібліотеку та скрипторій у Софійському соборі в Києві. У «Літописі Руському» за редакцією О. В. Мишанича (К., 1989) зазначено: «І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і Письмо [Святеє], і списали багато книг... Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне».

На другу половину XI ст. припало творення двох збірників світського характеру. У 1073 р. було переписано в Києві енциклопедичний збірник під назвою *Ізборник Святослава*.

У 1076 р. диякон Іоанн уклав у Києві наступний збірник під звичайною назвою *Ізборник*.

Світські писемні пам'ятки другої половини XI ст. відзначалися реалістичністю. Показовою в той час стала діяльність і творчість Володимира Всеволодовича Мономаха, що відобразилися в літописанні від 1073 р. і до кінця правління Володимира Мономаха – 1125 р. У період свого правління Володимир Мономах доклав чимало зусиль, що об'єднати удільні й периферійні князівства навколо великокняжого стола в Києві і створити одну міцну централізовану владу. Найскладнішою частиною діяльності цього князя як центральної діючої особи була боротьба з половцями з метою захисту великодержавного значення Києва. Водночас він дбав і про зміцнення на півночі правобережного басейну Волги, де його син Юрій Довгорукий і внук Андрій Боголюбський заклали основи розвитку могутнього Володимиро-Суздальського князівства [див. 24, с. 9].

Учені вважають, що Володимир Мономах був єдиним з-поміж руських князів, і то не тільки свої доби, який мав хист до літературних занять. Так, «Повчання» писане переважно в мозаїчній техніці нанизування цитат і запозичень, з літературного погляду не можна зарахувати до взірців стилю, а настанови дітям, викладені в ньому, не відзначаються особливою глибиною і є загалом повсякденною мудрістю, однак сам факт написання його промовляє багато. Найцікавішою частиною «Повчання» є опис «трудів і шляхів князя». Не тільки тому, що подає часом відомості, котрих не відшукуємо в літописі. Ця спроба автобіографії в початках XII ст., хай і не стільки роздумами над прожитим і сподіяним, скільки перераховуванням подій життя, є безпрецедентною не тільки в попередній руській літературі – такої не зустрінемо й через багато століть по тому. Уже саме звернення до цього жанру свідчить про високе відчуття особистості й усвідомлення цінності індивідуального життєвого шляху. На загальному тлі сучасної Мономахової культури, для якої взагалі характерне нерозрізнення індивідуальності, це має свідчити про досить тонку душевну організацію й непростий внутрішній світ цієї людини [див. 26, с. 212].

У «Повчанні» Мономах змалював ідеал поведінки майже монастирського типу, однак сам він ніколи не був самітником чи тільки інтелектуалом. Його життя було життям воїна і князя, заповнене походами, битвами і небезпеками. «Повчання» унікальне й тим, що дає зрозуміти, з чого насправді складалося князівське життя та яких сил – душевних і фізичних – воно потребувало. Навіть мирні розваги князівські були не менш небезпечними, ніж військові походи: Володимир згадував, що часом доводилося диких коней зв'язувати власними руками; двічі його з конем піднімав на роги тур, одного разу – олень, двічі – лосі, а є іншого разу дикий вепр, кинувшись на князя, вирвав з його рук меч та ін. [див. 26, с. 212].

Володимир Мономах був не тільки добрим оповідачем-письменником. У нього був і інший хист, який у «Письмі до Олега Святославича» підняв письменника на ступінь поета. Цей невеликий твір є єдиним зразком староруського листування. Він написаний на звістку про смерть сина і про передчасне овдовіння

молодої невістки до морального винуватця цих трагічних подій. Могло б здаватися, ще в таких умовах перше місце займає гірке почування болю батька, може, навіть порив гніву до вбивці. А тут одинока початкова фраза листа: «О многострастный и печальный аз!» — відноситься саме до осуду власних пориву і болю, з якими зв'язалися згадки про давні міжусобиці...

А к богу бяше покаятися
 а ком мнѣ бяше грамоту утѣшеную,
 а сноху мою послати ком мнѣ,
 зане нѣсть в ней ни зла ни добра,
 да бых, обуимъ, оплакаль мужа ся
 и оны сватбы ею в пѣсний мѣсто:
 не видѣхъ бо ею первѣе радости,
 ни вѣнчанья ею, за грѣхы своя!
 А бога дѣля, пусти ю ко мнѣ
 вборзѣ, с первым сломъ,
 даже, с нею кончавъ слезы,
 посажю (ю) на мѣстѣ.
 И сядет акы горлица,
 на сусѣ древѣ желѣючи,
 а язъ утѣшося о бозѣ.

Власні почування автор передає в ритмі голосільного речитативу, що охоплює 15 різноскладових фраз. Змістом цієї частини є два провідні мотиви: пряме звертання до Олега в умовнобажальному способі – «бяше + інфінітив» без особового займенника другої особи, із завершенням у наказовому способі – «пусти ю» та розповідний мотив про мету листа, 1-й особі без займенника, який з'являється лише в кінцевому рядку – «а яз утѣшося». Тон листа, хоч пронизаний сердечним болем, спокійний, як личить гідному і досвідченому державному діячеві. Голосільна образність твору виражена образом запрошення невістки для спільного плачу по вбитому і сидіння її на призначеному місці – «як горлица на сусѣ древѣ».

Коли помер Володимир Мономах 1125 року, цю справжню людину в ньому, що грішила («...зане человекъ есмь»), вже ніхто не пам'ятав. У наступній історичній традиції Мономах залишився в монументальному образі, що його кількома фразами накидав у посмертному панегірику літописець під 1125 р: «Преставися благовѣрнии и христовлюбивии великий князь всея Руси Володимерь Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце луча пушая, егоже слухъ произиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ страшень поганымъ; братолубецъ и нищелубецъ и добрый страдалецъ за Рускую землю».

У 1348 р. було засновано Празький університет, який став джерелом науки й культури для Польщі та всіх народів на її території, зокрема українців. У 1397 королева Ядвіга заснувала Литовську колегію та окремий інтернат для русинів (українців та білорусів) при Празькому університеті.

У 1364 р. Казимир III заснував Краківський університет, а в 1400 році Владислав Ягайло реорганізував його, звідки й назва – Ягелонський університет. Від початку заснування цього вищого освітнього закладу в ньому навчалися й українці. За списками студентів, лише протягом XV – XVI ст. тут здобували освіту близько

800 українців. Наприкінці XIV ст. та на початку XV ст. при Краківському університеті існували спеціальні гуртожитки для «литовських» та «руських» студентів.

У 1491 р. в друкарні Швайпольта (Святополка) Фіоля в Кракові видано кириличні книжки слов'янською мовою з елементами живої української мови. Це найдавніші кириличні книжки із зазначеним місцем і часом друку, що дійшли до нашого часу. Їх було призначено для України. Після Фіоля кириличні книжки друковано в українських та білоруських (литовських) друкарнях, що існували протягом короткого часу або були мандрівними: друкарні Ф. Скорини у Вільні (1525), Заблудові (1561), Єв'ю (1611), Могилеві, Кутейні (1630), мандрівній друкарні В. Тяпинського (XVII ст.).

2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки світсько-художнього характеру

В історії світського книгописання знаменним було XI ст. і показовою стала творчість князя Володимира Мономаха, яка увінчалася виходом його твору «Повчання» дітям.

«Повчання» – одна із оригінальних писемних пам'яток світського характеру давньоукраїнської мови другої половини XI ст. Автор «Повчання» Володимир Всеволодович Мономах (1053–1125) упродовж 1113–1125 років був великим київським князем, а до того часу князував у різних містах Київської Русі – Смоленську, Чернігові, Переяславі. Текст цього твору вперше оприлюднив граф О. Мусін-Пушкін 1793 р. у Петербурзі.

«Повчання» для дітей Володимира Всеволодовича Мономаха стало визначним зразком давньої літературної мови, народної у своїй основі. Дотепер зберігся тільки один список цього твору, який включений під 1096 роком разом із листом Володимира Мономаха князю Олегу Святославовичу до «Повісті минулих літ» у складі Лаврентіївського літопису 1377 року. Але роком написання «Повчання» Володимира Мономаха фахівці вважають 1117. Це пам'ятка характеризується тогочасними мовними й стилістичними ознаками.

У цілому ж для пам'яток руського письменства другої половини характерне виразне реалістичне відображення моментів життя. Центральною особою цього письменства, за кількістю написаного і його суспільно-ідеологічною основою, є саме Володимир Всеволодович Мономах. На основі дослідженого матеріалу можна говорити про частину літопису від 1073 року і до смерті Володимира Мономаха – 1125 р. як щільно пов'язану з його діяльністю у всіх важливіших моментах історії великокняжого Києва. Його участь у консолідації удільних і периферійних князівств навколо великокняжого стола в Києві була першою спробою створити одну міцно централізовану владу. Діялося це в добу удільно-феодальної роздробленості і колотнечі та невгаваючого натиску кочових орд причорноморських степів Подоння і Подніпров'я на Київ. Боротьба з половцями з метою захисту великодержавного значення Києва є найбільшою частиною діяльності цього князя як справді центральної діючої особи. Одночасно він дбає про зміцнення на півночі правобережного басейну Волги по оборонній лінії Муром – Володимир – Юр'єв – Переяславль – Ростов, де його син Юрій Довгорукий і внук Андрій Боголюбський встигли закласти тривкі основи розвитку

могутньої державної організації Володимиро-Суздальського князівства. А своїми творами – Повченням дітям, автобіографією в ньому і Листом до Олега Святославича – Володимир започаткував традиції в північному роді Мономаховичів дбати про ріст держави шляхом централізації і об'єднання державних організмів в одне ціле.

Знаним письменником, оратором, церковно-політичним діячем Русі в XI ст. був і перший митрополит київський із русинів Іларіон, із життєпису якого відомо досить мало відомостей. У «Повісті минулих літ» під 1051 роком відзначено, що великий князь Ярослав, який дуже любив церкву св. Апостолів на берестовому, зібрав при ній багато попів, серед яких був «мужь благъ и книжень и постникъ» пресвітер іменем Іларіон, який любив ходити на пагорб коло Дніпра, де він викопав «печерьку малу». Синод руських єпископів 1051 року обрав Іларіона київським митрополитом. Він брав участь у складанні церковного судейника князя Ярослава. Під 1055 роком у Новгородському першому літописі згадується вже київський митрополит-грек Єфрем, а про долю Іларіона відтоді невідомо нічого. Якщо й залишився в живих, то міг повернутися в Києво-Печерський монастир.

«Слово» Іларіона – це перша пам'ятка давньоукраїнського ораторського мистецтва, написана, очевидно до 1050 року. Збереглися тільки уривки з нього з XIII ст., а найраніше збережені списки належать до XV ст. Твір видався багато разів. Лінгвістичне видання пам'ятки кількох редакцій із різночитанням здійснив О. М. Молдован у книзі «Слово о законе и благодати» Іларіона (М., 1984).

Пам'ятками світського стилю є і збірники другої половини XI ст.: *Ізборник Святослава 1073 р.* та *Ізборник 1076 р.* *Ізборник Святослава 1073 р.* – енциклопедичний збірник, переписаний у Києві для князя Святослава. У 1983 р. вийшло факсимільне видання цього збірника в Москві. Оригінал пам'ятки зберігається в Російському державному історичному музеї Москви. *Ізборник Святослава 1073 р.* вважається видатною пам'яткою мови, книжкового мистецтва, живопису, який написаний уставом на пергамені у два стопці і налічує 266 аркушів (532 с.). Протографом пам'ятки був переклад їх грецької мови на старослов'янську візантійського збірника IX або початку X ст., здійснений на півдні Славії, найвірогідніше, на замовлення болгарського царя Симеона. Збірник був переписаний у Києві; названий за іменем великого київського князя Святослава (1073–1076), яке в пам'ятці зафіксоване чотири рази: на мініатюрі із зображенням Святослава з родиною; у похвалі князеві Святославові, вміщеній на початку та в кінці книги; у післямові писця Йоана (івана).

Збірник 1073 р. – середньовічна енциклопедія, що містить твори церковних письменників (I–IX століть, у тому числі Отців Церкви, на найрізноматніші теми, пов'язані з християнським віровченням, виписки з Біблії тощо). У цьому збірнику є й чимало творів на світську тематику, зокрема трактат Георгія Хировоска «О образъхъ». Сьогодні відомо 22 списки Збірника, переважно східнослов'янські, однак всі вони відрізняються від книги 1073 року і між собою. Пам'ятку відкрили 1817 року П. М. Строев та К. Ф. Калайдович у бібліотеці Воскресенського монастиря біля Москви, тепер вона зберігається в Державному історичному музеї в Москві. Уперше фотолітографічним способом повністю видана в Санк-Петербурзі 1880 року, але обмеженим тиражем. Чудове факсимільне

видання Збірника 1073 року побачило світ у Москві 1983 року під назвою «Изборник Святослава 1073 года / Факсимильное издание». У комплекті з ним вийшла книжка «Изборник Святослава 1073 года / Научный аппарат факсимильного издания», у якій вміщено дослідження пам'ятки та основна література про неї.

Збірник 1076 р. – це збірник, який уклав диякон Іоанн у Києві, що який вважається однією із небагатьох точно датованих пам'яток XI ст. написаний збірник на пергамені уставом в один стовпець і налічує 277 арк. Текст Збірника погано зберігся, частково поновлений у XIV – XV ст. У кінці 50-их років XX ст. здійснено оптико-фотографічне дослідження пам'ятки (Д. П. Ерастов) і переконливо прочитано багато вицвілих і нечітких місць рукопису. Збірник 1076 року складено в Києві на основі книг княжої бібліотеки. Він містить уривки зі Святого Письма, твори Отців Церкви та інші, перекладені з грецької мови, очевидно, на півдні Славії; в окремих текстах відчутне редагування давньоукраїнських книжників. Оригінал пам'ятки зберігається в Державній публічній бібліотеці імені М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі.

Збірник 1076 року вперше опублікував В. с. Шимановський. Критичне видання пам'ятки з урахуванням оптико-фотографічного її обстеження вийшло в Москві 1965 року – «Изборник 1076 года / Изд. подгот. В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов». Тут уміщено й результати детального кодикологічного та археографічного обстеження пам'ятки і повний покажчик словоформ. Текст видано сторінка в сторінку.

Синайський патерик XI ст отримав свою назву десь у XIV – XV ст. як давній слов'янський переклад із грецької мови збірки оповідей про аскетів-ченців, більшу частину якої становить «Левада (луг) духовна» візантійського письменника Івана Мосха, скомпонована в першій чверті VII ст. Існує думка, що збірку в східнослов'янській традиції названо Синайський патерик через те, що в ній значна кількість оповідань пов'язана з життям і благочестивою діяльністю ченців монастиря на Синаї, де провів свої перші чернечі роки Іван Мосх.

Найдавніший і найповніший старожитній слов'янський переклад твору І. Мосха зберігся в давньому східнослов'янському списку XI ст. (дехто дату його початком XII ст.). Манускрипт налічує 184 аркуші і написаний уставом кількома почерками (не менше вісьма). Зберігається в Державному історичному музеї в Москві. Твір було опубліковано в Москві 1967 р. під назвою «Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина».

Визначною давньоукраїнською світською пам'яткою XII ст. і шедевром світової літератури став твір «Слово о полку Ігоревім». Він створений під враженням походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та інших руських князів проти половців 1185 року. Поразка русичів послужила авторові приводом для пекучих роздумів про долю рідної землі і народу, про необхідність всенародного єднання для відсічі ворогам. Автор пам'ятки невідомий, але був, імовірно, високоосвіченою і талановитою людиною. «Слово о полку Ігоревім» увійшов в історію як глибоко патріотичний твір, якому притаманні ліризм, драматизм, багатство та оригінальність поетики, яскравість картин і художніх образів. Оскільки автор поеми й місце написання її при збереженому тексті не зазначені, авторство і

локалізація пам'ятки неодноразово дискутувалися і ставали предметом багатьох гіпотез.

Пам'ятку виявив граф О. Мусін-Пушкін у 80-х рр. XVIII ст., який придбав колекцію рукописів Спасо-Ярославського монастиря, до якої входила книга «Хронограф». У кінці вказаної книги містилося і твір «Слово о полку Ігоревім», який граф надрукував в Москві 1800 року за участю М. Бантишева-Каменського і О. Малиновського, подавши також переклад російською мовою. Під час московської пожежі 1812 р. манускрипт «Слова» згорів разом із бібліотекою О. Мусіна-Пушкіна. Другий список пам'ятки – копія, зроблена для цариці Катерини II (факсимільне видання в Москві, 1954 р.). На основі особливостей орфографії виданого тексту більшість дослідників «Слова» вважають, що в О. Мусіна-Пушкіна був текст XV – XVI ст. Оскільки в ньому простежується написання *ш* на місці *с*, *ц* на місці *ч*, допускається, що пам'ятку переписано на Псковщині. Перші дослідники й видавці поеми не були в змозі адекватно прочитати давній текст, тому в публікації 1800 р. і в катерининській копії багато «темних місць», над якими дослідники працюють дотепер.

Твір був перекладаний багатьма мовами світу. Його досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені (М. Максимович, Ф. Буслаєв, О. Потебня, І. Франко, В.Перетц, М. Грунський, О. Білецький, Л. Булаховський та інші). Переспівували й перекладали «Слово» М. Шашкевич, Т. Шевченко, П. Мирний, І. Франко, М. Рильський та інші. Сюжети й теми «Слова» знайшли відображення в художній літературі, оперному й образотворчому мистецтві. У 1985 р. за ухвалою ЮНЕСКО було відзначено 800-річчя «Слова».

З часів князювання Володимира Святославича (Хрестителя) відома пам'ятка давнього церковного права під назвою «Устав князя Володимира», чи «Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних», яка збереглася в кількох редакціях у понад 200 списках XIV – XIX ст. Найдавніший список так званої Синодальної редакції пам'ятки зберігся від XIV ст. як додаток до Новгородської кормчої 1280-х років. Одна з редакцій Устава входить до складу списків Володимиро-Волинської кормчої, архетип якої снесено до тексту номоканона, переписаного в 1286 р. у Володимирі-Волинському на замовлення князя Володимира Васильковича. Оригінал Синодального списку XIV ст. зберігається в Державному історичному музеї в Москві, а оригінал публікованого списку XVI ст. Волинської редакції Устава князя Володимира зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі.

З періоду володарювання князя Ярослава Володимировича відомий «Устав князя Ярослава», або «Устав князя Ярослава про церковні суди» як кодекс родинного та шлюбного права Київської держави, який зберігся в шести редакціях і майже в 90 списках. У давніх редакціях виділяються дві – Простора (Широка) та Коротка. Архівний звод Просторової (Широкої) редакції виник у XV – XV ст. на заході Русі і зберігся в єдиному списку 1460–70-их років. Оригінал пам'ятки зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві. У Рум'янцевській редакції поєднані зводи Короткої й Просторової редакцій. Оригінал Рум'янцевської редакції зберігається в Російській державній бібліотеці в Москві.

Світською пам'яткою XIII ст. стало «Слово про погибель руської землі», яке збереглося завдяки тому, що її було використано як вступ до першої редакції «Життя Олександра Невського». Про місце й автора пам'ятки висловлювалися різні міркування, із припущенням, що автор жив у XIII ст. і походив із півдня Русі. У творі автор описав межі держави, наче перебуваючи в Києві або Галичі, виразно натякнув на міждержавні та міжетнічні стосунки на заході та північному заході Східної Славії в XIII ст. Південноруське походження пам'ятки засвідчують і особливості лексики твору. У кінці уривку згадуються князі Ярослав Всеволодович та його брат Юрій – князь володимирський. Твір звучить елегійно; можливо, це був вступ до негродога-похвали князеві Ярославу Всеволодовичу. За стилем нагадує твори Серапіона – письменника XIII ст. Пам'ятка відома у двох списках. Список XV ст. зберігається в Державному архіві Псковської області Російської Федерації.

3. Мовні й стильові особливості художніх давньоукраїнських творів

У період розвитку Київської держави розвивалося красномовство, представники якого від половини XI ст. творили прекрасні образи, порівняння, метафори, що згодом увійшли в основу поетичного стилю епіки й повчання. Все це йшло разом із виявом нових спроможностей мови та її функцій в літературному розповідному і поетичному творі. Поетична мова служила не тільки зображенню речі і створенню зв'язаного з нею розповідного чи описового тексту, а й збудженню творчої уяви слухача-читача до співтворчості у почуваннях і переживаннях з приводу зображених моментів. Давнє звертання митрополита Іларіона 10541 р. до «чесної голови» Володимира, щоб він устав з могили і поглянув на своїх сина і невістку та внуків з правнуками і на величні їх діла, – ще й сьогодні пронизує великою щирістю і силою цього образу. У будові порівнянь і образів автор оминав скупчення похвальних епітетів, завдяки чому образність стала прозорою і легко зрозумілою. Ця рівномірність між основним змістом і його формою, між суттєвим і декоративним надає «Похвальному слову» митрополита Іларіона майже епічного спокою класичного твору.

Діяльність і творчість Володимира Мономаха відобразилася в стилі мови його писань. Автор таких писань підходить до самої суті справи. Свої думки він висловлює просто і ясно, без особливої образності. Він чимало знає, але говорить тільки про те, що його найбільше цікавить і болить, тобто про основи правління: справедливість і людяність. Його батько Всеволод «дома с'їдя, изум'яше пять языкъ»; він також знав чужі мови та їх письменство. Усе це, безперечно, мусило залишити в його світогляді тривалі сліди – як основа його асоціацій і самокритики. Тому він тільки в окремих важливих місцях свого власного наказу дітям покликається на однорідні думки відомих авторів минулого часу про ті самі справи. Ця однорідність думання була наслідком спільної йому і його авторам-учителям основи християнського світогляду. Завдяки цьому мова повчальної частини його писання є більш книжна, зате, де тільки він висловлює свої власні думки, його мова стає живою. Так, вступний розділ і окремі настанови повчання видержані в конструкціях, відомих нам з догорів і Руської Правди. Наказовий спосіб заступлений тут безособовим загальним інфінітивом з давальним логічного підмета

або без нього: «яди и питью без плища велика быти, при старых молчати... съ точными и меншими любовь имѣти; без луки бесѣдующе а много разумѣти...».

Тільки в прямому звертанні до дітей, коли на наказ припадає основний логічний наголос, уживається вокативна конструкція: «по истинѣ, дѣти моя, разумѣйте... а бога дѣля не лѣнитеся, молю вы ся, не забывайте... и сему ся подивуемы... си словца прочитаюче, дѣти моя... похвалите бога, послушайте мене... всего же паче убогих не забывайте, по силѣ кормите... и человекѣ не минѣте, не привѣчавши, добро слово ему дадите...».

Обидва варіанти наказових конструкцій – прямої в 2-й особи множини і інфінітивної – мають у Володимира Мономаха кожен свій характер: перший – виразної наказовості, а другий – поради, просьби. Тут у площині батьківського повчання форма загального інфінітивного наказу звузила свою функцію до окреслення бажання батька, щоб його діти думали і поводитися так, як він. Наказ і порада, просьба можуть висловлюватися в конструкціях імператива і дієприслівника: «первое... страх имѣйте божий... и милостыню творяче неоскудну». В передачі чужої прямої мови конструкцію наказовості автор веде інфінітивами і дієприслівниками: «якоже бо василий учаше», «...яди и питью без плища велика быти, при старых молчати...любовь имѣти, без луки бесѣдующе а много разумѣти...».

Автобіографічна частина Повчання має виразно розповідний стиль, витримана в живому ритмі, без будь-яких вставок з чужих текстів, багата моментами напруженої дії. Минулі події життя зображені аористами першої особи – особи оповідача; попередні дії інших підметів виражені давноминулим. Мета і продовження аористної дії може бути виражена дієприслівниками минулого часу: «та посла мя святослав в ляхы; ходив за глоговы... ходив в земли их 4 мѣсяци и в тоже лѣто и дѣтя ся роди старѣйшее». Звичайно, ж після дієслова руху стоїть супін дієслова мети: «идох... мира творит... ходихом... биться, и на ту весну к ярополку совокуплятсѣ на броды», в останньому разі без дієслова руху, що знаходиться в попередньому сурядному реченні.

У цій частині часто міняються сполучники між сурядними реченнями: *та, а, той паык, и паыкы, и потом*. Цим чергуванням сполучників автор перериває одноманітну послідовність подій у ході оповідання; але п'ять раз підряд ужитий сполучник *и потом* у п'ятьох сурядних реченнях, що ідуть одне за одним, виразно вказує на швидкий темп зміни доручених авторові завдань. Тут звертають на себе увагу давальні конструкції мети дії, що їх автор вживає паралельно з приєдниковими давальними напрямку, в обох випадках після дієслів *ити, послати*. Серед 37 таких конструкцій є 21 конструкція без приєдника, 16 – з приєдником *к* + давальний назви місця.

У кінцевому переліку обидві конструкції кількісно врівноважуються. З порівняння значення обох конструкцій виходить, що приєдникова конструкція в основному окреслює напрям, а безприєдникова – мету, на що виразно вказує фраза: «второе ко смолиньску со ставком, той паыкы и отъиде к берестию... а мене посла смолиньску... Як паыкы смолиньску. а исмолиньска той же зимѣ та к новугороду на весну глѣбови в помощь».

В оповіданні про свої лови автор вживає аорист для означення повторної завершеної кожний раз дії: «и с коня много падах, голову си розбих дважды; и руцѣ и нозѣ свои вередих, в уности своей вередих, не блюда живота своего, ни щадя головы своея». Дію, яка частіше повторюється, автор виражає складеним минулим часом дієслова повторного недоконаного виду, звичайно, з пропуском зв'язки допоміжного дієслова – *есть* («по сту уганивал»). Коли ж дія була неповторно завершена, то автор ставить дієслово недоконаного виду: «лютый звѣрь скочил ко мнѣ на бедра и конь со мною поверже». Свої завершені дії на ловах автор зобразив повними перфектними фразами першої особи без особового займенника: «ловил... дѣял... имал... дал + есмь». Для підкреслення особистого вчинку в протиставленні до третіх осіб автор вжив займенник: «сам есмь – держал, призирал». З такого зіставлення видно, що Володимир Мономах добре відчував і дух, і лінію розвитку руської мови своєї доби і добре орудував не тільки формальними і словотворчими засобами цієї мови, але і її семантично-синтаксичною гнучкістю.

Дуже цікавим є те, що «Повчання» Володимира Мономаха у своєму синтаксисі відзначається деякими особливостями зв'язку окремих частин речення у числах і особах, ніби автор справді, поспішаючи тільки намічав скелет твору, який так і залишився без граматичного узгодження і стилістичного шліфу. «Повчання» справляє враження твору, задуманого десь у дорозі, під диктування автора, без повної уваги до граматичного зв'язку окремих частин тексту. Проте воно було цілком логічно побудоване – як в основних думках, так і у всіх вставних – роз'яснювальних, зображувальних і доказових частинах. Це досить сильне свідчення повної монолітності побудови «Повчання» як літературного твору, хоч при порівнянні з паралелями, що наявні в однорідних творах минулого часу, у Біблії та повчальних писаннях першохристиянських і візантійських письменників, нам може здатися, що цей твір в деяких частинах складається із запозиченого і власного матеріалів.

Учені припускали, що Володимир Мономах, як давньоруський письменник, вихований на молитовних текстах, псалмах і житійних прикладах, вільно володів цим матеріалом по пам'яті, отже міг зовсім органічно переплітати окремими цитатами і вставками свій літературний твір. А що призначення цього твору вимагало, за тодішнім звичаєм, авторитетного ствердження найважливіших пунктів повчання, то увага автора могла бути звернена більше на внутрішній, логічний зв'язок тексту – хід думок, як на завершену синтаксично-мовну побудову окремих його частин, необхідну в літературному творі. Говорить про те сам автор: «и се от худаго моего безумья наказанье, послушайте мене, аще не всего прииме, то половину».

Володимир Мономах як стиліст відзначається простотою побудови речення, що її легко осягає поперемінним вживанням дієприкметників та дієприслівників: «аще и на кони ѣздяче, не будеть ни с кым орудья... зовѣте беспрестани... нежели мыслити безлѣпцю ѣздя»; «рѣчь молвяче, и лихо и добро, не кленитесь... и цѣловавши крест блюдѣте, да не приступни погубите душѣ своѣ»; «на войну вышедѣ, не лѣнитесь... и сторожѣ сами наряживайте, и ночь отвсюду нарядивше около вои, тоже лязите... не розглядавше лѣнощами внезапно бо человекъ погибаеть»; «куда не ходяще путем по своим землям, не дайте пакости

дѣяти... да не кляти вас начнуть»; «его же умѣючи, того не забывайте доброго, а его же не умѣючи, а тому ся учите, якоже бо отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 языкъ»; «добрѣ же творяще, не мозите ся лѣннити ни на что же добро...».

Прислівникові форми є справжніми синтагмами з повним мисленомовним змістом, який в автобіографічній частині твору об'єднує цілі періоди безприсудкових речень: «та посла мя в ляхы, ходив за Глоговы до Чесьскаго лѣса, ходив в земли их 4 мѣсяцы; и в тоже лѣто и дѣтя ся роди старѣйшее новгородское; та оттуда Турову, и на весну та Переяславлю, та оттуда Турову, и на весну та Переяславлю, таже Турову. и Святослав умре, и яз паки Смолиньску, а и Смолиньска тойже зимѣ та к Новугороду, на весну Глѣбови на помочь, а на лѣто со отцем под Полтеск, а на другую зиму с Святославом под Полтеск; ожгоша Полтеск; он иде Новугороду, а я с Половци на Одрьск, воюя; та Чернигову».

У письмі до Олега Святославича функція дієприслівника обіймає не тільки дію, сучасну головному реченню: «(претерпѣ) животом владѣня и смертью; (сѣдять) хлѣб ѣдучи дѣдень...», а й у сполученні з *-бѣше-* давноминулий час або умовний спосіб: «пославше бѣше переди, брате, варити мене; и бѣше тебѣ узрѣвше кров его... и рещи бѣше, стояще над ним, вникнуци помыслы... и рещи бѣше давидьскы». У сучасному ці конструкції ми сприймаємо і переказуємо давноминулим умовним: «якщо б ти бу послав..., і ти б був побачив..., ти був би сказав...».

Не без значення для характеристика мови Володимира Мономаха стає фраза, вкладаєна йому Літописом наприкінці 1103 р. в допиті половецького посла Белдуги: «то вѣдѣ, яла вы рота, многажды бо ходивши ротѣ, воевасте русскую землю...», збудована як і попередньо наведені – з дієприслівникової самостійної частини (синтагми) у періодичному реченні. Вона, відірвана від «Повчання», зберігає стиль його побудови, що свідчить про історично-річеву правдивість змісту самого допиту.

Загалом монгольський період давньоукраїнської мови найбільш темний і складний для дослідження, проте важливий для вивчення історії мови доби наростання нових політично-етнічних організмів, створених попередньою добою історичних передумов. Дослідник мови цього періоду мусить бути ґрунтовно обізнаним і в ділянці історії оригінального письменства Русі монгольської доби, і в широкій царині історії образотворчого мистецтва та всієї культури всіх частин Русі, а також з їх матеріальними пам'ятками. У всіх згаданих ділянках мова як відображення думки про дійсність давнього часу є дуже важливим джерелом пізнання історії суспільства.

4. Українські специфічні ознаки у світсько-художніх пам'ятках

Мова «Повчання» Володимира Мономаха засвідчує наростання живомовної лексики, фразеології і синтаксису у давньоукраїнський період. Вона містить і елементи книжної мови старослов'янських пам'яток IX – XI ст. Проте такі книжні риси можна вважати вже залишками давньослов'янського споріднення, а не механічним запозиченням, бо вони в різні стадії розвитку окремих слов'янських мов поступово завмирили, а на їх місці з'являлися нові конструкції з яскраво вираженими функціями.

Народнопоетична мова стала основою мови «Слова о полку Ігоревім», тобто тогочасне живе розмовне мовлення. На тлі військо-побутової, землеробсько-мисливської лексики й фразеології яскраво виділяється і чимало діалектизмів (*болоня, велми, гаразд, жалоци, зигзиця, зоря, клетот, смага, щекот* тощо). У «Слові о полку Ігоревім» знайшла відображення сила давньоукраїнської народнорозмовної і народнопісенної мови, її краса й багатство, афористичність і крилатість у вираженні мудрості, патріотизму, обов'язку

5. Еволюція давньоукраїнського художнього книгописання

Початком розвитку художнього стилю можна вважати прозове книгописання, яке спочатку мало перекладний характер, а згодом набуло й оригінального спрямування. Отож первинним жанром давньоукраїнського світського книготворення було прозове книгописання, яке тільки умовно можна назвати художнім і тільки в плані становлення. Першими жанрами давньоукраїнського художнього стилю були насамперед жанри житійно-повістєвої, легендарної літератури (життя Ольги, Володимира, Києво-Печерський патерик), повчальної і мемуарної літератури («Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона, «Слово» Данила Заточника тощо). У давньоукраїнських світських творах відображалися великою мірою старослов'янські риси, а також тогочасна народнорозмовна практика, діалектні мовні ознаки.

З XVI – XVII ст. значна частина світських творів писалася вже простою мовою, близькою до живої розмовної мови. У цей період припало творення багатьох літописно-мемуарних творів (Острозький, Львівський і Хмельницький літописи), розвиток віршування (епіграми, передмови, історичні вірші, вірші І. Величковського, К. Зіновіїва), драматичної літератури (драми Ф. Прокоповича, М. Довгалецького, Г. Кониського).

Жива народна мова найповніше проникала в лірично-пісенні твори, сатирично-гумористичні вірші, оповідання. Слов'яноруською і частково простою мовою писалися шкільні драми. А інтермедії, що додавалися до цих та інших драм, а також діалоги, ораторські вірші писалися живою народною мовою. Давні художні твори, особливо писані живою народною або простою мовою, підготували ґрунт для переходу до нової української літературної мови.

Список літератури

1. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть : Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / Марія Брус. – Івано-Франківськ: “Тіповіт”, 2015. – 400 с.
2. Запаско Я. П. Мистецтво книги княжої доби XI – XIII ст. // Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів : “Світ”, 1995. – С. 13–50.
3. Запаско Я. П. Опис рукописів // Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів : “Світ”, 1995. – С. 123–315.
4. Изборник Святослава 1073 года : Факсимильное издание. – М. : “Книга”, 1983. — 266 л.
5. Изборник 1076 года / [подготовка текста В. С. Гольшенко] // Изборник 1076 года / [издание подготовили В. С. Гольшенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов]. – М. : “Наука”, 1965. – С. 148–701.
6. Києво-Печерський патерик : Текст // Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки) / Проф. Дмитро Абрамович. – репринтне видання. – К. : “Час”, 1991. – С. 1–211.
7. Молдован А. М. Первая редакция “Слова” (список С–591) // “Слово о законе и благодати” Илариона : Монография / А. М. Молдован ; [отв. ред. : Л. П. Жуковская, В. Ю. Франчук]. – К. : “Наукова думка”, 1984. – С. 78–100 с.
8. Ніка О. І. Історія української літературної мови : Посібник / Оксана Ніка. – друге видання, доповнене і перероблене. – К. : “Освіта України”, 2014. – 336 с.
9. Німчук В. Історія української мови : Хрестоматія X – XIII ст. / Василь Німчук. – Київ – Житомир : “Полісся”, 2015. – 352 с.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; [упоряд., автор нарисів і приміток М. С. Тимошик]. – К. : “Либідь”, 1995. – 296 с.
11. Послание Даниила Заточеного // Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / [подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932. – С. 49–107.
12. Поученьє ~ // Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). – М. : “Языки русской культуры”, 1997. – С. 240–256.
13. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : Підручник / В. М. Русанівський. — К. : “АртЕк”, 2001. — 392 с.
14. Свенціцький І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. / І. С. Свенціцький // Питання слов’янського мовознавства / [ред. кол. : І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін.]. — Львів : Видавництво Львівського університету, 1963. — Кн. 7–8. — С. 3–14.
15. Свѣнцицькій І. С. Поученіє Владимира Мономаха дѣтемъ / І. С. Свѣнцицькій. – Львовъ : Изданіє Галицко-русской Матицы, 1902. – 12 с.
16. Слово Даниила Заточника // Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / [подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932. – С. 1–48.
17. Слово о плъку Игоревѣ... // Слово о плъку Игоревѣ, Игор# сына Св#тъслав#, внука Ольгова / [підготовка давньорус. тексту і примітки В. В. Німчука]. – К. : “Дніпро”, 1982. – С. 7–46.
18. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – видання третє, зі змінами і доповненнями. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

5. РОЗВИТОК КОНФЕСІЙНОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВИ XI – XV СТОЛІТЬ

МЕТА. Ознайомлення з конфесійним книгописанням давньоукраїнського періоду, із пам'ятками церковно-релігійного спрямування, мовними й стилізованими особливостями найбільш давніх пам'яток релігійного характеру, специфічними українськими рисами, відображеними в конфесійних давньоукраїнських творах. Простеження еволюційних змін у становленні церковно-релігійного книгописання як одного з основних стилів української літературної мови.

ПЛАН

13. Особливості конфесійного книгописання в давньоукраїнський період.
14. Давньоукраїнські писемні пам'ятки церковно-релігійного характеру.
15. Мовні й стилізовани особливості конфесійних давньоукраїнських творів.
16. Українські специфічні ознаки у церкво-релігійних пам'ятках.
17. Еволюція давньоукраїнського конфесійного книгописання.

1. Особливості конфесійного книгописання в давньоукраїнський період

Унаслідок хрещення Русі і під значним впливом запозиченої старослов'янської мови почало активно розвиватися церковно-релігійне життя в Київській феодальній державі. Основну частину його склали написання оригінальних і перекладних конфесійних творів, серед яких найбільш визначними пам'ятками давньоукраїнського письменства стали Євангелія.

Церковно-релігійне життя зазнало піднесення в часи правління князя Ярослава, коли в Київській державі велося активне книгописання, особливо при церквах і монастирях та розповсюджувалося за межі держави. Так, у 1048 році після шлюбу із французьким королем Генрихом I дочка князя Ярослава Анна привезла із собою до Франції книгу з двох частин: кириличної (євангелійські читання), переписаної в Києві, та глаголичної (апостольські послання й паремії на свята за римо-католицьким календарем).

У середині XI ст. було створене Турівське Євангеліє.

У 1054 р. завершився поділ християнської церкви на Східну й Західну.

У 1056–1057 рр. диякон Григорій переписав у Києві Євангеліє для новгородського посадника Остромира, яке отримало назву Остромирове Євангеліє.

У 1086 р. київський князь Всеволод Ярославич заснував у Києві монастир св. Андрія. Ігуменею стала княжна Анна (Янка) Всеволодівна. Вона створила при монастирі першу зафіксовану в літописі школу для дівчат.

На замовлення князя Мстислава, сина Володимира Мономаха, у Києві близько 1100 р. було переписане на престольне Євангеліє, яке отримало назву Мстиславове Євангеліє.

У Богородичному монастирі с. Городища біля Володимира-Волинського написано *Христинопільський апостол* (середина XII ст.) – переклад із грецької мови діянь і послань апостольських.

У 1164 р. дяк Церкви Святих Апостолів Костянтин (в миру Добрило) на замовлення Симеона, пароха церкви Іоанна Предтечі, переписав Євангеліє, яке отримало назву Добрилове Євангеліє.

У 1283 р. попович Євсевій у Холмі чи Перемишлі переписав Євангеліє, яке отримало назву Євсевієве Євангеліє.

У с. Королеві на Закарпатті 1401 року було переписане Королівське Євангеліє, яке стало визначною пам'яткою українського письменства та книжного мистецтва.

1489 р. було укладено Четью (двотомну збірку житій святих) – пам'ятку українського та білоруського письменства, де в другому томі відчутним став вплив народної української мови.

2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки церковно-релігійного характеру

Найдавнішою церковно-словянською пам'яткою вважають Остромирове Євангеліє 1056-1057 років. Це короткий апракос (тексти на неділі і свята), який переписав дякон Григорій для Остромира – посадника київського князя в Новгороді. Книгу написана швидше за все в Києві, бо скрипторія середини XI ст. поза Києвом практично не існувало, а в Києві функціонували лаврський і софійський книжні центри, де працювали висококваліфіковані каліграфи і художники. У всякому випадку в Остромировому Євангелії не зафіксовано характерних рис новгородського діалекту, зокрема так званого цокання.

Євангеліє оздоблене багатоколірними мініатюрами, заставками, великими й малими ініціальними буквами з використанням золота, що мають велику мистецьку цінність. Написаний апракос на пергамені великим уставом у два стовпці і налічує 294 листи. Зберігається пам'ятка в Державній публічній бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. У 1843 році пам'ятку видав друком О. Востоков у Петербурзі під назвою «Остромирово евангелие 1056-1057 года. С приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями». Фотолітографічне видання пам'ятки коштом І. Савинкова вийшло в Санкт-Петербурзі 1883 року (друге видання 1889 р.). Факсимільна публікація побачила світ 1988 р. у Санкт-Петербурзі зі вступною статтею М. М. Розова.

Архангельське Євангеліє 1092 року – це короткий апракос, що налічує 178 пергаменних аркушів, заповнених в один стовпець. Первинна книга збереглася не в повному обсязі, а найдавніша її частина (арк. 1-77) написана трьома почерками: перший писець невідомий, другий переписувач залишив своє ім'я Мичько на 175 аркуші, а третій писець пресвітер Петро подав дату завершення переписування Євангелія: 6600 рік, тобто 1092 рік по Різдві Христовому. Орфографію Мичка характеризують пропуски букв ъ, ѣ (на місці занепалих редукованих голосних – справжніх, етимологічно виправданих та гаданих), які він позначає двома крапками над наступними приголосними.

Євангеліє зберігається в Державній російській бібліотеці в Москві. Рукопис було привезено з Архангельська (звідси й назва пам'ятки) та куплено в Москві 1877 року. У 1912 році пам'ятку видано в Москві способом триколірової фотоцинкографії з повною імітацією оправи й кожної сторінки. До видання пам'ятку підготувала Л. П. Жуковська: «Архангельское Евангелие 1092 года: Исследования, древнерусский текст, словоуказатель» (М., 1997). Із лінгвістичних досліджень цінною є стаття П. П. Бузука «Про мову найдавнішої української євангелії» (К., 1927).

Мстиславове Євангеліє 1095-1117 років – це повний апракос, написаний на 213 пергаментних сторінках уставом у два стовпці. Євангеліє оздоблене маніатювами – зображеннями євангелістів, заставками, ініціалами, а заголовки читань написані золотом. У післямові до пам'ятки зазначено, що Євангеліє переписане для сина Володимира Мономаха князя Мстислава, коли він княжив у Новгороді. За часом князювання Мстислава в цьому місці манускрипт датується 1095–1117 роками, а з 115 року Мстислав Володимирович був великим київським князем. Пам'ятка написана швидше за все в Києві, куди після оправлення й оздоблення рукопису в Константинополі з книгою повернувся золоту писець Жаден, що зазначено в записі в кінці Євангелія.

Євангеліє зберігається в Державному історичному музеї в Москві. З назвою «Апракос Мстислава Великого» пам'ятка повністю опублікована (з покажчиком словоформ). До видання Євангеліє підготували Л. П. Жуковська, Л. А. Владимірова, Н. П. Панкратова, за редакцією Л. П. Жуковської (М., 1983).

З назвою Реймське Євангеліє у славистиці відомі оправлені в одній книзі дві пам'ятки різного віку і написані в різних місцях. Одна з них – кирилична, уривок у 16 пергаментних аркушів (два зошити – 19-й та 20-й) із апракоса датується першою половиною XI ст. Друга частина – глаголична – переписана в XIV ст., очевидно, в Емауському монастирі біля чеської Праги. Більшість учених у кириличному тексті знаходять давньохіднослов'янські риси, але дехто схильний пов'язувати його окремі мовно-орфографічні особливості з Сербією.

Сьогодні Євангеліє зберігається в місті Реймсі – давній столиці Франції (звідси – назва пам'ятки). Книга має складну й заплутану історію. У записі близько 1395 року в другій частині пам'ятки зазначається, що кодекс подарував якомусь монастиреві чеський король Карл IV. У XV ст. Євангеліє потрапило до Костянтинополя. У середині XVI ст. воно стало власністю кардинала Лотарінгії Карла, який 1574 року подарував його кафедральному соборові в Реймсі. На ньому присягали французькі королі під час коронацій із другої половини XVI ст. до кінця XVIII ст. Існує припущення, що кириличну частину Євангелія доставив у Чехію з Франції король Карл IV, який виховувався в Парижі, а до Парижу її привезла дочка великого київського князя Ярослава Мудрого Анна Ярославівна, яка 1044 року вийшла заміж за французького король Генріха I (вона залишила свій підпис під грамотою 1063 року). Варто згадати, що В. Ягич висловив гіпотезу, що Реймське Євангеліє походить із південного Підкарпаття. Пам'ятку видавали неодноразово. До найбільш авторитетних належать видання: Жуковская Л. П. Реймское евангелие: История его изучения и текст (М., 1978); Ротт-Жебровский Т. Кирилловская часть Реймского евангелия / Лингвистическое исследование (Люблин, 1985).

Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року – пергаментний манускрипт, написаний уставом переважно в один стовпець і налучує 260 арк., із них арк. 1-228 переписані в XII ст., 1144 році, арк. 229-260 – XIV ст. На арк. 111 зв. – запис XIII – XIV ст. На арк. 228 є запис писця з прямою датою завершення його праці – 1 жовтня – 9 листопада 6652 року (1144 року). Як свідчить запис, книгу виявив у 1576 році львівський єпископ Гедеон Балабан у монастирі в с. Крилос, заснованому на місці княжого Галича (звідси й назва пам'ятки). У другій половині XVII ст. Євангеліє 1144 року перебувало в молдавського митрополита Досифея, який

проживав у Москві і 1679 року мав намір повернути книгу до Крилоса. Та після його смерті Євангеліє залишилося в Москві.

Пам'ятку опублікував повністю архімандрит Амфілохій під назвою «Четвороевагелие Галичское 1144 г., сличенное с древнеславянскими рукописными евангелиями XI – XVII вв. и печатными...» (М., 1882–1883). Євангеліє від апостола Марка опублікував Г. Воскресенський у книзі «Древнеславянское Евангелие. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI – XVI вв.» (Сергиев Посад, 1894). Пам'ятка зберігається в Російському музеї в Москві.

Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1264–1301 років – це Євангеліє-апракос із читаннями на весь рік, місяцесловом та читаннями на різні потреби й випадки – 175 пергаментних аркушів у два стовпці, написане уставом. Оздоблене заставкою та кіноварними ініціалами. Датується на основі часу князювання галицько-волинського князя Лева Даниловича: 1264 – близько 1301 роками, що згадується з його сином Юрієм у післямові пресвітера Георгія. Найімовірніші це текст XIII ст. Букви, що вказують на рік у післямові, тепер не читаються, але в ній зазначено, що переписування тексту закінчено в четвер 12 лютого. У XIII ст. 12 лютого на четвер припадало в 1266 і 1288 роках. Памятка зберігається в Декржавній публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі.

Євсевієве Євангеліє – пергаменна книга розміром в аркуш, точніше – 29 см x 23 см, написана уставом на 140 аркушах. На сторінці текст розташовується в два стовпці по 26-29 рядків (звичайно – 28 рядків). Оправа книги – з дерев'яних дощок, з яких шкіра втрачена; дошки розколоті, верхня частина нижньої покритишки (дощки) втрачена. Пергамен товстий, з великою кількістю дірок, що виникли при вичинці його. Їх писець оминав. Поля деяких аркушів повністю або частково обрізані, на окремих частинах аркушів вирізано значні частини. Аркуші 57 та 62 зшиті, а аркуші 58-61 склеєні із шматків. Рукопис складають 18 зошитів. Оскільки в останньому зошиті рукопису до 135 і 136 аркушів (піваркушів пергамена) немає відповідних аркушів, Г. К. Голоскевич, допускає, що вони загублені (втрачені). Лініювання звичайне. Текст написано чорнилом каштанового кольору, в окремих місцях – чорного. На поодиноких аркушах пергамен трохи затертий і чорнило дещо виляняло. В оздоблювальних елементах використано барвники трьох кольорів: червоний, синій та зелений, але зображення завжди лише в двох кольорах.

Рукопис оздоблений заставками південнослов'янського типу, ініціальними буквами (на початку читань і зачал) південнослов'янського типу з галицько-волинськими особливостями. Величина ініціальних букв різна: на початку зачал – у два-три рядки, на початку євангельських читань – від чотирьох до дев'яти рядків. Ініціальні букви звичайно складаються із різноманітних ліній у дві барви; більше десяти ініціальних букв зроблено в так званому тератологічному, або потворовому (рос. чудовищный) стилі (змії, чудовиська з головами тварин і ногами птахів тощо, арк. 4, 30 зв, 35 зв, 36 зв, 37 та ін.). У тексті пам'ятки багато помилкових написань, зустрічаються перекручення тексту тощо. А це, можливо, свідчить про те, що Євсевій був не священником, який щонеділі і свята читав Євангеліє, а молодим священницьким сином, що починав працю переписувача.

1893 р. рукопис ЄЄ (разом із іншими) від яських книготоргівців братів Шарага придбали Московський Публічний і Рум'янцевський музеї. Нині пам'ятка зберігається в рукописному фонді Державної російської бібліотеки в Москві, шифр: ф. 178, № 3168.

3. Мовні й стилеві особливості давньоукраїнських конфесійних творів

Знаменита пам'ятка української мови Добрилове Євангеліє 1164 р. фіксує низку рис української мови. За змістом пам'ятка – це Євангеліє-апракос (< гр. *ἀπρακτος* «що стосується неробочого дня»), тобто книга, у якій подано читання за тижнями, від різних євангелістів. Розпочинають ДЄ великодні читання Євангелія від апостола Івана (арк. 2 зв.–3). Добрилове Євангелія – повний апракос – на аркушах 2 зв.–241 вміщено тексти читань на всі дні літургійного року. На арк. 189–197 – недільні й суботні читання Великого Посту, на арк. 198 зв.–241 – на Страсному тижні, серед яких є читання на утрєні й на вечірні, на арк. 241–245 – ранішні недільні Євангелія. Місяцеслов (арк. 245–269 зв.; на арк. 267 відзначено пам'ять киеворуських святих Бориса і Гліба) починається з вересня і містить покажчик літургійних читань. Після Місяцеслова подано два читання на особливі потреби (“за бездождь~, за брань” арк. 269 зв. і “за бол#ща#” арк. 270).

Євангеліє – рукопис середнього формату, написаний на доброму пергаменті чітким уставом прямого накреслення, текст складено в два стовпці по 24 рядки (інколи по 23), містить 270 пергаментних аркушів in 4². Первісну оправу книги загублено. На звороті останнього аркуша 270 зв. збережено розгорнутий запис, у якому переписувач назвав своє ім'я... Оздоблене чотирма мініатюрами євангелістів – Івана, Матвія, Луки, Марка (арк. 1 зв., 41, 106, 159). У Євангелії чотири заставки П-подібної форми (арк. 2 зв., 41 зв., 106 зв., 159 зв.). Рукопис Добрилового Євангелія зберігається у Державній Російській бібліотеці в Москві, шифр: Рум. 103.

Деякі мовні особливості ДЄ коротко охарактеризував Ф. Буслаєв в «Исторической хрестоматии церковно-славянскаго и древне-русскаго языковъ», зазначивши, що «правописание русское. @ и \ вовсе нѣт». Дослідник звернув увагу на поплутування # з " і перехід в а після шиплячих, напр.: **выша** 2 зв., 9 зв., 30, 239 зв., 241, 268, **слышаша** 26, 126, 189 зв., 265. Учений виявив у тексті ДЄ змішування һ і є та перехід ъ і ь відповідно в о, є у коренях і закінченнях слів.

Найбільше уваги Добриловому Євангелію приділив О. Соболевський, який у розвідках «Очерки по истории русского языка» 1884 р. та «Лекции по истории русского языка» 1907 р. виокремив характерні мовні риси пам'ятки. Деякі графічні особливості також зацікавили автора, а саме: голосну у передано диграфом **оу** (**аврамоу** 257 зв., **авъгоуста** 252, **бгатьствоу** 161, **безоумыны** 130), однак трапляються випадки написання слів з у (**дєсницу** 238, **дшу** 194, **жажушии** 245, **исход#шу** 161 зв.) та з и (**бговѣстиють** 116, **брати** 76 зв., **бидить** 259, **вашему** 229). Йотована е має давнє накреслення – з'єднувальна лінія доторкається до середини йота і е (**исход#ше~** 101 зв., **ицѣлѣ~ть** 124 зв., **июдѣ~ю** 257, **и~рданьска** 256). Літеру ы передано через **ы** (**каи"фы** 214 зв., 227 зв., 229, **камыкъ** 46, **класы** 54, 120, **кл#твы** 44, 63 зв.). Зафіксовано “очну” **ѳ** переважно в

кінці рядка, зрідка – на початку (**алфѣова** 190 зв., **до** 131, **~гѣ** 45, 212 зв., **коѣждо** 195, **ошѣдѣшемъ** 255, **морѣ** 77, **наде** 104, **нарѣда** 39 зв., **ѡпрѣснокъ** 151 зв, **пѣзнаша** 68).

Найважливішим фонетичним процесом в історії слов'янських мов був занепад голосних звуків неповного творення **ъ** та **ь**, який у південних говорах Русі закінчився у другій половині XII ст. Наслідки цього процесу значною мірою відображено в Добриловому Євангелії 1164 р. У пам'ятці не виявлено глухих **ъ** і **ь** у різних складах слів: **ближнии** 137 зв. (пор. у ЄМ: **ближьнии** 89 в, 89 г), **ближн"го** 99 зв., 203, **ближн#го** 137, 166 зв., 167 (пор. у ЄО: **ближьн"аго** 82 г, 102 г), **брашно** 13 зв. (2), 15 (2), 257 зв. (пор. у ЄО: **брашьно** 17 б, 31 г), **всѣде** 104 зв. (пор. у ЄО: **вьсьде** 85 б, 150 в), **възпи** 105, 233 зв. (пор. у ЄМ: **възьпи** 54 г), **зриши** 89, 165 зв. (пор. у ЄМ: **зьриши** 59 г)...

У досліджуваній пам'ятці 1164 р. виявлено регулярне написання **о** замість **ъ**, **е** замість **ь** у сильній позиції, напр.: **агнецъ** 5, 258 зв. (пор. у ЄО: **агньць** 260 г), **бисерь** 61 зв. (пор. у ЄО: **бисьрь** 227 а), **близнецъ** 9, 194 зв (пор. у ЄО: **близньць** 11 а, 209 б), **болень** 209 зв (пор. у ЄО: **больнь** 121 г)...

Дослідники давніх текстів наголошують, що в ДЄ написання **о**, **е** на місці сильних етимологічних **ъ**, **ь** складають у різних позиціях 96-100 %, а пропуски кореневих **ъ**, **ь** у слабкій позиції – 90 %, причому, за спостереженням О. Малкової, є непрямі свідчення, що й випадки збереження **ъ**, **ь** також не відповідали живій мові. На думку Ф. Філіна, у вимові писаря ДЄ зредукованих голосних як окремих фонем уже не було.

Про занепад редукованих у південних говорах Русі XII ст. свідчить сплутування літер **ъ**, **ь** у досліджуваній пам'ятці: **въз#ти** 17 зв., 66 зв. (пор. у ЄО: **въз#ти** 23 г, 144 г), **въз#тъ** 142, 243 (пор. у ЄО: **въз#тъ** 83 в, 146 г), **въз#** 17 зв., 103 (пор. у ЄО: **въз#** 195 а), **въз#ша** 25 (пор. у ЄО: **въз#ш#** 34 б), **възьмѣте** 104 зв. (пор. у ЄО: **възьмѣте** 81 б, 85 б), **доньдеже** 29, 47, 74 (пор. у ЄО: **доньдеже** 43 а, 113 б), **лобъза** 176, 183 (пор. у ЄМ: **лобъза** 114 в), **нивньныхъ** 61 (пор. у ЄМ: **нивньныхъ** 40 а) та ін.

Проте рідко виявляємо **ъ**, **ь** на місці етимологічних **о**, **е**: **живѣтѣ вѣчнѣмъ** 15 (пор. у ЄМ: **въ животь вѣчньни** 9 б), **одебѣтѣ** 59 зв. (пор. у ЄМ: **одебелѣ** 39 а), **~диньгонадес#те** 5 (пор. у ЄО: **~диногонадес#те** 5 г) тощо. Літери **ъ**, **ь** часто за традицією писали там, де переписувачі чули **о** і **е**.

Попри це, на місці звичайного **е** у закінченнях дієслів 2-ої особи множини наказового способу вжито інколи **ь**, напр.: **самого въпросить** 29 (пор. у ЄМ: **самого въпросите** 19 в), **въ поуѣ странъ не идѣтъ** 249 (пор. у ЄМ: **въ поуѣ "зыкъ не идѣте** 174 б), **идѣтъ же паче къ овьц#мъ** 249 (пор. у ЄМ: **идѣте же паче къ овьцамъ** 174 в), **ѡ(т) смокве же наочить с# притьчи** 202 (пор. у ЄМ: **отъ смокъве же наичите с# притьчи** 133 а), **нѣ пьѣтъ с# оубо на оутрь**" 45 зв. (пор. у ЄМ: **не пьѣте с# оубо на оутрь~** 30 б).

На думку Л. Жуковскої, сплутування редукованих та **е**, **о** – явище графічне.

У ДЄ широко засвідчений перехід **ъ + јь > ѡ + и**, **ь + јь > и + и** на стику **ъ**, **ь** кінця слова зі займенником або сполучником (графічно), або початковим **и**

(графічно) наступного слова; напр.: **аще оставимы и тако вси вѣроу имоуть 30** (пор. у ЄМ: **аще оставимъ и тако вси вѣроу имоуть 20 а**), и по~мы и особъ ѿ(т) народа 191 зв. (пор. у ЄО: **и поимъ и ~диногъ отъ народа 132 в**), и приведохы и къ оученикомъ твоимъ 68 зв. (пор. у ЄМ: **и приведохъ и къ оученикомъ твоимъ 45 а**), **въниде їсъ въ весь нѣкоую. жена же нѣка** именемъ марфа при"ты и въ домъ свои 246 зв. (пор. у ЄМ: **въниде їсъ въ весь нѣкоую. жена же нѣка** именемъ марфа при"тъ и въ домъ свои 166 б)...

Досить часто в ДЄ виявляємо написання слів із "повноголосними" сполуками **орь, ерь, оль** замість **ър, ьр і ѡл**. За спостереженням О. Малкової, написання з **о, є** на місці сильного редукованого у сполуках із плавними між приголосними становлять у пам'ятці майже 100 % (654 орфограми), напр: **въверзѣте** 95 зв (пор. у ЄО: **въверзѣте 81 в**), **волькъ** 245 зв. (пор. у ЄО: **вълъкъ 271 а**), **вольсви** 253 (пор. у ЄО: **вълсви 251 б**)... Написання слів із такими сполуками мовознавці інтепретували неоднаково. Зокрема О. Потєбня, О. Соболевський, Б. Ляпунов вважали це відображенням живого мовлення, а О. Шахматов, П. Черних, Л. Якубинський та інші дослідники вбачали у написаннях слів з **ърь, ѡль, ьрь** взаємодію правописних систем – староболгарської та давньоруської.

Голосні **ъ, ь** після плавних у сильній позиції в пам'ятці вокалізуються, напр.: **въскресь** 32 (пор. у ЄО: **въскресь 44 б, 204 г**), **кровь** 80, 131, 174 зв, **кровью** 79 зв., 181 зв. (пор. у ЄО: **кръвь 158 г**), **кресць** 232 зв. (2) (пор. у ЄО: **кръсьть 131 г, 187 в**), **плоть** 6 зв, 16, 80 зв. (пор. у ЄО: **плть 3 а, 8 а**), **окрестьн"** 119 зв. (пор. у ЄО: **окръстьн"# 69 г**), **трость** 179, 235 зв., 239 (пор. у ЄМ: **тръсьть 116 в**), **тростью** 232 зв. (пор. у ЄО: **тръстю 153 г**).

Виявляємо також написання **ерь** замість **ър**: **жерьтвоу** 260 зв (пор. у ЄМ: **жъртвоу 189 г**), **мерьтвыи** 117 (пор. у ЄМ: **мъртвыи 76 г**), **мерьтвыхъ** 7 зв., 32, 33 (пор. у ЄМ: **мъртвыхъ 5 в**), **мерьтвы"** 11, 49 (пор. у ЄМ: **мъртвы" 7 в**), **перьвыхъ** 199 зв. (пор. у ЄМ: **първыхъ 83 в**), **перьсьть** 9 (пор. у ЄМ: **пърсьть 6 б**), **перьстомъ** 203 зв. (пор. у ЄМ: **пърсьтъмъ 61 а**). Спорадично фіксуємо написання з **оль** замість **ъл**: **омыванъ** голькомъ 101 (пор. у ЄМ: **омывани" чашамъ и голькомъ 64 г**).

Добрилове Євангеліє відображає такі морфологічні живомовні риси. Іменники -jā-основ на **-и** в називному відмінкові однини втратили закінчення **-и** і під впливом іменників м'якої групи на зразок **вол"** прийняли східнослов'янське **-"**: **"ко же бо мольнъ" исходитъ ѿ(т) вѣстока 201 зв., прѣдасть тебе соудъи. и соудъ" т# прѣдасть слъзѣ 43 зв.**

У родовому відмінкові однини м'якої групи ці іменники також зазнали впливу живого мовлення. Окрім старослов'янських флексій **-"** (**-а, -#**) (**братъ" 149 зв., земл" 31, дѣша 31, 50 зв., отроковиц# 94, пшениц# 60**), зафіксовано східнослов'янські закінчення: **-н**, напр.: **онъ же рече стомъ мѣрѣ пшеницѣ 140** (пор. у ЄМ: **онъ же рече сътъмъ мѣрѣ пшеница 91 в**), **иде ѿ(т)тоудѣ въ страны близь поустьинѣ 30 зв.** (пор. у ЄМ: **иде отътоуду въ стран@ близь поустьин# 20 б**)...

У називному відмінкові множини м'якої групи поодинокі іменники **-jā-основ**, які у старослов'янській мові закінчувалися на **-"** (**-а, -#**) (**овьца 48 зв., овьц#**

26 зв., **соудь**" 127), засвідчено із живомовною флексією -h: "**ко мн(о)гы въдовицѣ бѣша во дни илиины въ изли** 109 (пор. у ЄМ: "**ко многы въдовица бѣша въ дни илиины въ їзлі** 71 в).

Іменники з основами на -ō (-jō) у давальному відмінкові однини зазнали впливу іменників -й-основ. У ДЄ неодноразово виявляємо паралельні словоформи, зокрема: **андрію** 266 зв. // **андрови** 30 зв., **андрєови** 210, **иосифу** 236, 254 // **иосифови** 251 зв., **їци** 119 зв., 195 // **їцови** 5 зв., 30 зв., 236, 238 зв., **петроу** 38 зв., 215 зв., 243 // **петрови** 14, 77, 228 зв., 241 зв., 244 зв., **кесару** 148, 202 зв., **кесарю** 89 зв., 230 зв. // **кесарєви** 89 зв., 147 зв., 202 зв., **копачєви** 136, **мужю** 51, 157 зв., 165, **моужу** 51 // **моужєви** 120 зв., 262, **симоноу** 110 (2), 232 зв., 243, 38 зв., **сим(о)ноу** 5 // **симонови** 87 зв., 110, 266 зв. тощо.

У давніх говорах Русі закінчення **-ови**, **-єви** активно функціонували. Вони (у модифікованому варіанті **-ови**, **-єви**) стали нормативними в сучасній українській мові.

У родовому відмінкові множини закінчення **-овь** іменників з основами на -й засвідчено і в іменниках з основами на -ō (-jō): **въ ѿ(т)поущєнь~ грѣховь** 33, 257, **въ оставл~нь~ грѣховь** 215 а зв., 256 зв., **мнози же ѿ(т) жидовь** 195, **многъ народъ ѿ(т) жидовь** 197 зв., **мнози чьтоша ѿ(т) жидовь** 248; пор. ще: **многъ при~мъши ѿ(т) многъ врачєвь** 95зв.

Дієслівні форми на **-ти** в 3-ій особі однини та множини теперішнього часу та форми минулих часів вживалися переважно перед займенником і сполучником **и**: **и снѣ члѡвчѣ исповѣсти и прѣдъ а҃н҃глы бж҃ии** 132, **аще кто мнѣ слоужитъ почьтѣти и** 31, **како имѣ прѣдасти и** 151 зв., **и ~мѣ давл"шєти и гл"** 83, "**ко пр(о)рка им#хоути и** 63 зв., **како люб#шєти и** 195 зв., **и мол#шєти и мног(о) гл"** 93 зв., **оученици ~го мол#хоути и глше** 105 зв., **и нариц#хоути и именємъ** 265 зв., **похоул#хоути. и рече** 161, **иже слышахоути и "ко тоу ~сть** 100, **ид#ше народи оугнѣтахоути и** 132 зв. та ін.

Форми супіна в ДЄ вжито здебільшого із суфіксом **-ть**: **прѣдоша видѣть бывшаго** 93, **видѣть възлєжашихъ** 95 зв, **къ грѣшноу мужю приде витать** 165, **възвѣститъ оученикомъ** 240 зв, **снѣ члѡвчѣ възискать и спѣсть погыбшаго** 41 зв., **въз#тъ ихъ** 142. Засвідчені у досліджуваній пам'ятці спорадично форми супіна з формантом **-ть** свідчать про занепад їх у живій мові: **и въниде съ нима обл~шь** 4 зв.

У Євангелії 1164 року зафіксовано активні дієприкметники на **-а**: **ища поко**" 57, **видѣ ризы ~дїны лежаша** 243, "**ко слоужа. вы же ~сте прѣбывѣше** 182, **и бѣднѣ стража** 55, **їсь грады вс# оуча на сборищихъ** 66. Оказіонально зафіксовано дієприкметникові форми на **-аи**, напр.: **не възлєжаи ли** 182, **болии ~сть възлєжаи** 214, **вєсь бо прос#и приимѣть. ищаи обр#щѣть** 48, **и слышай словєса мо**" 115, **на мѣстѣ стѣ чьтаи** 80 зв.

Від дієслова **имѣти** утворено дві дієприкметникові форми називного відмінка однини чоловічого, середнього родів: **имы – имыи та имѣ" – имѣ"и**, напр.: "**ко власть имыи** 84 зв, **члѡвкъ имыи дхъ** 109 зв, **имыи сто овецъ** 139, **имѣ" оуши слышати** 141 зв., **печ#лень бѣ бо имѣ" прит#жань"** 159 зв., **рабъ имѣ"**

орюшь 164 зв., **бѣ тоу члѣвкъ имѣ" соухоу роукоу имыи десноюу** 120 зв., **имѣ"и брашно** 257 зв.

Характерним явищем живого мовлення східних слов'ян було пропускання дієслова-зв'язки, що призвело до самостійного функціонування дієприкметника на -л-, який у реченні виконував функцію присудка: **и не познали мене филипе** 219 зв., **~же оубо бѣ съвѣкоупиль. члѣвкъ да не разлоуч#~ть** 82.

Пасивні дієприкметники засвідчено зі східнослов'янським -ж замість старослов'янського жд: **вѣсаженъ иоанъ въ темницу** 8 (пор. у ЄО: **вѣсаженъ въ темницѣ@ иоанъ** 9 г), **вѣсаженаго въ темницу** 186 (пор. у ЄМар: **вѣсаженааго въ темницѣ@** 304)...

У тексті ДС виявлено поодинокі прислівники: **бѣ же п#токъ пасхы година же бѣ "к .ѣ. #.** 247 зв. (пор. у ЄМ: **бѣ же п#токъ пасхы година же бѣ "ко. шеста"** 167 в-г), **съ задоу прикосноу с# ризѣ** 95 зв. (пор. у ЄО: **съ зади прикосн@ с# ризѣ** 243 б-в)...

Отже, лінгвістичний аналіз Добрилового Євангелія 1164 р. виявив, що текст пам'ятки репрезентує діалектні особливості, притаманні говіркам Київської землі XII ст. Деякі з них є нормативними для сучасної української мови, інші – широко функціонують у говорах української мови.

За змістом Євсевієве Євангеліє – це апракос (від грецьк. ἀπράκος; “що стосується неробочого дня”), тобто книга, в якій подано читання за тижнями, а не за порядком євангелістів. Як і всі Євангелія-апракоси, ЄЄ починається великоднім читанням Євангелія від апостола Йоана. Але наша пам'ятка – апракос скорочений: на аркушах 1-29 зв. написано читання на кожний день тижня Великодня (Пасхи) до П'ятдесятниці (Трійці), але в ньому після П'ятдесятниці подано євангельські читання на Божій Службі тільки суботні, недільні та за місяцесловом. Однак на Страсному тижні є читання й на утрени. На аркуші 30 вставлено читання “Новоому лѣтоу” (Л. IV 16-22). Далі на арк. 30 зв.-46 зв. йдуть недільні й суботні євангелія до Здвиження, після чого на арк. 46 зв.-62 зв. йде нова лічба неділям до Сиропусної неділі. На арк. 63-85 йдуть недільні читання Великодо посту, на арк. 85-102 зв. – Великої П'ятниці, на арк. 103-108 ранкові недільні євангельські читання.

Місяцеслов (арк. 108-139; на арк. 137 відзначено пам'ять вітчизняних святих Бориса і Гліба) починається з вересня і містить вказівки-відсилання читань. На арк. 139-140 подано покажчик недільних євангелій, а на арк. 140 уставні вказівки до Служб ѿт печали члѣкоу, исповѣданью, бездождю.

Відомий знавць і дослідник давніх слов'янських євангельських текстів, Л. П. Жуковська відзначила близькість за складом частини Архангельського євангелія 1092 р., яку написав другий писець, до ЄЄ 1283 р., що є ще одним доказом південноруського походження Архангельського Євангелія. Вона допускає, що ЄЄ – це пізній список із манускрипту, подібного до Архангельського Євангелія, тобто з такого, одна частина якого скопійована з короткого апракоса, друга – з повного.

За визначенням Г. Воскресенського, ЄЄ належить до так званої першої редакції слов'янського Євангелія, яка представлена, зокрема, Савиним Євангелієм XI ст., Асеманієвим Євангелієм (глаголичним) XI ст., Зографським Євангелієм (глаголичним) XI ст., Марійнським Євангелієм (глаголичним) XI ст., тобто текстами,

що йдуть безпосередньо до Кирило-Методіївських, а також Остромировим Євангелієм 1056-1057 рр., Архангельським Євангелієм 1092 р., Галицьким Євангелієм 1144 р. Автор, між іншим, звернув увагу на є на місці **и**: *жєлами* 64, *тво*~м 124 зв., а також написання *воустани* 64 зв., *возлєжєшь* (ь = оу), *~моу* 66, *хрїцю с#*, *хрїстити с#*, *хрїцїни*~м 66 зв.

Між іншим, на спорідненість із зазначеними текстами ЄЄ свідчать лексеми: *напасть* “спокуса”, *непри* “знь” “зло, злий дух, диявол” – не воведи насъ въ *напасть*. нь избави насъ ω(т) *непри* “зни” (62), *ωслаблєныи* “розбитий паралічем, розслаблений” – рещи *ωслабленому* (64 зв.), *кєпати* “давати зрозуміти, зазначати” – *кєпл#*. ко~ю смертю хот#ше оумрїти (93), *задїти* “веліти, примусити” – семоу *задїица* понести кр(с)тъ ~го (95 зв.), *промькноути с#* “пронестися, поширитися” – *промче с#* слово се во июдїхо (100), *тєти* “бичувати, бити” – *тєтє* на сборищахъ (106 зв.), *соулиш* “кращий, ліпший” – птиць *соулїиши* вы ~сте (117), *моудити* “затримуватися” – *моужашє* въ црквъ (136) тощо.

Привертає увагу той факт, що Євсевій незрозумілі або й, можливо, за неувагою і зрозумілі, слова заміняв співзвучними українськими, наприклад, написав: *рыбари... плат#ху* мрїжа (47) замість *плакаху* “полоскали, прали, промивали (можливо, тут своєрідно відбилосся діалекте явище переходу **к'** у **т'** чи гіперизм **т'** на місці **к'** у говорі, де **т' > к'**; пор. загальноукр. *кісто < тісто*”), *побрано* бы(с) (49 зв.) замість *попьяно*, *проучат с#* с пїнами (52 зв.) замість *проужаать с#* “кидається, сіпається, смикається” (пор. сучасне укр. *пручатися*), *хлїбъ* наше *насыщныи* (62) замість *насоущныи*... та ін.

Поодинокі лексичні вкраплення в ЄЄ можна трактувати як елементи редагування тексту, що були в протографі (або які зробив Євсевій). Наприклад, виразові “іде же тать не *приходить* ни *моли* не *расыплеть*” (54 зв.; Л. XII 33), тобто “міль не розсіпле” в інших євангельських текстах відповідає: *іде же тать не приближа ~т с#ни тьл#тьлть*.

В оповіді про преображення Господне в ЄЄ читаємо: *петръ же иже с нимъ б#хоу от#гчїли ω(т) сна. возокноуше же видївша славу ~го* (138; Л. IX 32). В інших пам'ятках тут сказано так: *оубоуждыше же с# видїш# слав@ ~го*. Очевидно, в ЄЄ маємо українське слово **возочькнутися*, якому нині відповідають споріднені з ним *очикнутися, очнутися* “прокинутися, опам'ятатися, отямитися, очутитися”...

Важко визначити, звідки в текст ЄЄ прийшло слово **мїиць*: не возмїте на поуть... ни спиры [!]. ни хлїба ни *мїица* ни срїбра (52; Л. IX 3). В інших пам'ятках тут читаємо: ...ни *пиры* ни хлїба. Можливо, Євсевій увів у текст покрайню глосу (старослов'ян. *пир* “торба, сумка”; звернемо увагу, що в переписувача *спира* чи не під впливом дієслова *спирати*?).

Найперше деякі особливості мови пам'ятки “по галицькому говору” схарактеризував Г. Воскресенський, який, зокрема, звернув увагу на наявність букви **є** замість **ь** – *прискербєнь*, **є** замість **и** – *жєлами*, написання *воустани*, *хрїцю с#*, *хрїстита с#*, *хрїцїни*~мь.

Більше уваги особливостям мови ЄЄ приділив О.Соболевський, що задав

наступним дослідникам пам'ятки напрямок студій над нею та інтерпретації багатьох її особливостей.

Автор справедливо відзначив, що в манускрипті сила описок, недописок, пропусків, а це необхідно мати на увазі при оцінці даних його мови. Головна особливість правопису ЄЄ (наявна і в деяких інших східнослов'янських пам'ятках XIII – XIV) – вживання *ь*, *ь* на місці *о*, *є* та навпаки. Мова ЄЄ – церковнослов'янська руської редакції: у ньому не раз зустрічаються написання із *ж* відповідно до церковнослов'янського *жд*, повноголосся тощо, немає @, а # виступає в значенні *я*. Особливості мови ЄЄ ті ж, що й у “галицько-волинських” пам'ятках XIII – XIV ст., а саме: *һ* на місці *є* у словах на *-єньє*, *-тель* та ін.; спорадично *и* на місці *һ*, *в* замість *у*, написання *за умножѣнья* (знахід. відмінок), *срѣбро*, *идѣте* угнь вѣчнии (у угнь?); *друкъ* къ *другу* *истязашася*, *праведнаго* *Илва*, *~щи* та ін.

На думку вченого, пам'ятка являє інтерес насамперед у зв'язку з тим, що в ній поруч із відзначеними рисами порівняно нечасто виступають риси болгарські, насамперед *я* (#) замість *һ* і навпаки: *въ* *всямь* мирѣ; *уношю* одяна, не бряжєши, на жрябяти, камянь, о мня, ня имать, брямя, лицємяри та ін., ненавидѣи (дієприкметник), помышльниия вѣходѣте, вы же сѣдєть, жена рожа~те дѣтѣ, вѣверєжєть *мһ* въ купѣль, узрите *мһ* та ін., а також *є* на місці *я*(*а*): *грѣ*~ся, учєще, всєкє, отвѣщєвь, мужє не знаю, сердце ваша тощо.

О. Соболевський як болгаризми трактує форми називного відмінка однини замість інших відмінків цього ж числа: *имать* живото вѣчнаго (6), глаголы животь вѣчнаго (12), *въ* прѣпльвлєни~ праздѣникъ (12 зв.), *вниди* в радость господь сво~го (45 зв.), *отъ* духъ свята (120 зв.), *радость* вашєя (27), *приступиша* ко Ісусъ (44), *придѣ* (аор.) ко гробъ (68), *азъ* во тець и вы во мнѣ (86), *очистися* отъ проказа (33).

Дослідник виділяє й деякі інші “особливості мови ЄЄ, відомі нам частково із середньоболгарських, частково з південнослов'янських взагалі текстів”: глаголя, непѣщюя (1 ос.одн.), пор. середньоболг. # замість |; негодоую (дієприкм.), пор. середньоболг. | замість #; *въ* пустыну, плуну, разлюча~ть, Лазору (кличн.) та ін., *св* замість *вє* у формах займенника *вєсь* (як у сербській мові): *надѣ* свѣми, *свю* Галилїю тощо.

Деякі риси, на думку О. Соболевського, можуть бути пояснені і як “галицько-волинські”, і як болгарські, взагалі південнослов'янські: *воскрєни*~, *въ* ускрѣһнь~, *кровоточива* та ін., *пустиню*, *стидяхуся*, *грѣшни* (у записі Євсевія), *сыр* = *сирь*, *тисяща*; *скузѣ* = *сквозѣ*, *убрѣтоша*, *посяь* усньянь у *чреслѣхъ* своїхъ “о *чреслѣхъ*”, *Иована*, *Ивана*, *трепєть* и *вужась*, *Каперनावумь*.

О. Соболевський на завершення своїх спостережень сказав, що, не входячи в оцінку зазначених особливостей, мусить зауважити, що частина болгарських рис у мові ЄЄ (*я* = *һ*, форми називного відмінка замість інших) більш-менш рідкісні в середньоболгарських пам'ятках XII – XIV ст., *св* у формах займенника *вєсь* йому не відома взагалі з південнослов'янських текстів цього часу.

На підставі цього автор робить висновок, що болгаризми і взагалі південнослов'янізми писець не запозичив із книг, а вніс їх із своєї живої говірки,

тобто Євсевій говорив не чистою руською мовою, а сумішшю руської мови з болгарською, в якій, проте, судячи з запису, руські елементи переважали.

Однак те, що О. Соболевський трактує як болгаризми чи південнослов'янські форми в ЄС, можна природніше пояснити на українському діалектному ґрунті, якого не врахував автор, що покажемо далі. Тут лише зауважимо, що в багатьох прикладах О. Соболевського можна вбачати звичайні описки підо впливом літер у конкретному слові чи контексті, наприклад: на *жрябяти*, *брямя*, *дѣтѣ* і т. п., *живото*, *в радость господь*, *отъ духъ свята*, *отъ проказа* тощо.

О. Шахматов прийняв міркування О. Соболевського про болгаризми й сербизми в ЄС (до середньоболгарських рис відніс також **и** на місці **ы**), навів форми із *св* відповідного займенника із сербських пам'яток XIII – XIV ст., але зробив простіше (як він сам сказав) припущення: попович Євсевій мав у своєму розпорядженні середньоболгарський оригінал у сербській редакції.

Поважну працю про мову ЄС 1914 р. опублікував Г. Голоскевич (більш знаний як автор орфографічного словника української мови). Він зробив досить докладне палеографічне обстеження пам'ятки, здійснив порівняно детальний розгляд особливостей її мови. Але дослідження проведено в руслі думок О. Соболевського – О. Шахматова. Праця Г. Голоскевича з фактологічного погляду не втратила значення і сьогодні, але з погляду досягнень українського історичного мовознавства та діалектології у ній, звичайно, багато дискусійного.

Післямова Станислава Граматика у Королевському Євангелії дає мінімальний матеріал для судження про його рідну мову (діалект). Насамперед відзначимо відбиття в ній переходу *въ > у*: **у михалевѣ избѣ**. Ця риса характеризує українську мову (*у городі*), але вона притаманна й хорватській та сербській мовам (*у граду*).

Написання **х** у лексемі *кралхазскої* відбиває давньоугорську фонетику слова. Справа в тому, що фінно-угорський початковий приголосний **k*, коли після нього йшов голосний звук, у давньоугорській мові змінився на **ch**, континуантом якого в сучасній угорській мові є **h** (Bárczi 1963: 49–50) (пор. *ház* “будинок, дім, хата”). Приголосний **ch**, що згодом перейшов у **h** в угорській мові, можливо, відбиває орфографама в **михалевѣ** (пор. сучасн. угор. *Mihály* “Михайло”), однак тут не виключено, що в пам'ятці зафіксована українська усічена (утята) форма антропоніма *Михайло*, *Михаил* (пор. також: Микитась–Чучка 1968: 64) – *Михал*'.

Неповноголосна форма у назві **градъ** “зámok” – данина церковнослов'янській мові, а в композиті **кралхазскои** відбивається угорське запозичення із слов'янських мов *király* < *краль* (*kraly*) “король”.

Праслов'янської давнини номен *изба* дуже добре засвідчений у староукраїнських пам'ятках: **изба** “хата, дім”, “кімната” (СУМ: XIII, 33–34). Сліди його спостерігаємо і в сучасній українській народній мові – *вистенка*, *іздебка* тощо “невелика будівля в сінях або під хатою для зберігання овочів узимку” (ЕСУМ: I, 382), *стебка* “комірка, у якій зберігається городина взимку”, *стенка* “стара, погана хата, дерев'яна комора” тощо (там само, V, 404).

Більше оригінальних мовних свідчень дає лексика доданої до *Королевського (Нелабського) Євангелія* донаційної грамоти.

Дарувальник Євангелія названий именемъ стефанъ по прозвищу Винць. Дериват *прозвище* притаманий східнослов'янським мовам: укр. *прізвище*, білорус. *прозвіща* “прізвище”, рос. *прозвище* “прізвисько” (пор. чес. *příjmení*, словацьк. *priezvisko*, пол. *nazwisko*, серб. *презуме*, хорв. *prezime*, болгар., макед. *презуме*, словен. *príimek* “прізвище”). Отже, апелятив *прозвище* вказує на українське походження або Станислава Граматика або купця-дарувальника Євангелія.

У донаційній грамоті С. Винца спостерігаємо чимало церковнослов'янських елементів, і це не дивно, оскільки йдеться про дарунок конфесійного канонічного тексту в добу, коли в релігійній сфері українців-русинів Підкарпаття панівною була церковнослов'янська мова, а написала текст людина (Станислав Граматик), яка цю мову добре знала. Проте в дарчому документі, збереженому разом із *Королевським (Нелабським) Євангелієм*, відбите й живе мовлення краю, зокрема в лексичному складі його.

Звичайно, протягом минулих 600 років у мові населення Підкарпаття сталися різні зміни, та багато чого із зафіксованого в грамоті й нині функціонує в закарпатському діалекті.

Наприклад, у Закарпатті і сьогодні на позначення відношення присвійності активною є конструкція іменник + енклітична форма давального відмінка присвійного займенника, пор. подрижіа ми марF@ у грамоті – *жону ми* марту “мою дружину Марту” у закарпатських говірках.

Лексема насущественный закріпилася в українській писемності. П. Беринда залучив її до реєстру свого славнозвісного словника 1627 р.: Насищный: албо насищественный. Тотъ которій тои ж истности: То есть, нашей истности притрафл#ючійся, и пригожій: кождоденный, повседневный... на(д)истотный, и превы(ш)шаючі(й) всѣ истности, и все створе(н)е (ЛСБ: 71). Пор. ще в тлумаченні Господньої молитви в П. Могили 1645 р.: Хлѣбъ нашъ на(д)сищественный дай намъ нынѣ (КПМ: 212).

Додаткове світло на редакцію Євангелія, з якого переписане К(Н)Є, може пролити форма умовного способу дієслова **быти** – **бимь**, **би** тощо, які є старшими, ніж **быхъ**, **бы** та ін.: **аще би былъ зде, не би имръль мои брать** (арк. 158 зв.), **аще w(т) мира бисте были** (арк. 165 зв.). Уважається, що тип **бимь** притаманий давньомакедонській мові і західним старослов'янським пам'яткам, а тип **быхъ** – давньоболгарській мові та східнослов'янським (Вайан 1952: 281).

Нашу увагу привернула відсутність у пам'ятці початку Євангелія від апостола Івана. Очевидно, текст із книги вирвано давно, адже нумерація олівцем йде послідовно, без урахування цього факту, тобто маємо номери на аркушах: 136, 137 і т. д.

Питання про протограф К(Н)Є потребує подальшого дослідження. Крім викладених вище особливостей авторської післямови до К(Н)Є, звернемо увагу ще на деякі факти, засвідчені в канонічному тексті.

За нашими спостереженнями, у К(Н)Є буква **ы** виступає згідно з етимологією й відповідно до фонеми **ы** у сучасних українських закарпатських говорах: **посла рабы; рыцѣте званнымъ; прїйдѣте на бракы** (арк. 40 зв.), **сырными** (арк. 130 зв.), **быти** (арк. 133), **w(т) лѣкы** (арк. 135), **дышетъ** (арк. 140), **двѣ рыбѣ** (арк. 146), **насытишас#** (арк. 146 зв.) тощо.

На місці етимологічного **и** спостерігаємо **и** в прислівнику *нынѣ*: **ѡбрѣтохъмь нинѣ** (арк. 151), **нинѣ видиши** (арк. 154 зв.). У цьому слові **и** на місці **ы** трапляється в інших староукраїнських пам'ятках, зокрема в Четві 1489 р., у старобілоруських текстах і в деяких сучасних білоруських говорах (пор. і в діалектах польської мови – *ninie, ninia* відповідно до нормативного *nynie*). Наявність **і** в цьому слові пояснюють асиміляцією (ЕССЯ: XXVI, 59).

Написання **с[ы]на аураамлѣ** (арк. 13), **аураама** (арк. 152 зв.) замість **авраамлѣ, авраама** переконливо свідчать про те, що в мовленні Станіслава Граматака приголосний **в** після голосного звуку переходив у нескладотворчий **ѣ**. Це явище притаманне всім українським наріччям (а також білоруській мові), у тому числі й закарпатським говіркам.

4. Українські специфічні ознаки в конфесійних пам'ятках

Ряд важливих фактів свідчить про те, що ЄЄ списане з тексту східнослов'янського, а точніше з давнього руськоукраїнського. По-перше, у ЄЄ не виявлено жодного написання з @ чи |, що є типовою ознакою південнослов'янських манускриптів. У ньому скрізь відповідно до цих літер вжито **у** чи **ю**, що відбиває живе східнослов'янське мовлення. Приклади, які ніби відбивають поплутання **ю** (ст.-сл. @) та # – **ю** замість #: *не годоую, разар#ю, глѡ* (усі – дієприкметники), *#(а) замість ю: непыцю*, *гѡа* (1 ос. одн. тепер, часу) тощо – це описки під впливом букв у сусідніх складах або словах чи своєрідне сприйняття писцем тексту: *ѡ(т)вѣщав ъ же старѣшина... негодоую зане въ соуботоу ицѣли ю* (54 зв.), *гѡще оува разар#ю црѣвъ* (96 зв.), *тогда ѡ(т)вѣща~тъ имь глѡ. аминь глѡ вамь* (61), *симонь ре(ч) непыцю* "ко ~моу... множа~ ѡ(т)да" (113), *аминь гѡа вамь* (9), *придоша подвигоше с#*. и *ѡбр#тоша мръ*" іосифа (122). Крім цього, візуально легко було поплутати давньоруські написання з " та **ю**.

До південнослов'янізмів автор відносить обмін (рос. "мена") **є** (**h**) та **#** (**a**); **є** замість ст.-сл. **#**, **h** замість ст.-сл. **#**, **h** замість " (**a**); **є** замість " (**a**) (у друку помилка – зам. **#**); **#** замість **є**, **#** замість **h** та інші особливості, які, на наш погляд, можна пояснити як помилки або відбиття живого мовлення, про що детально писатимемо при розгляді українських фонетичних явищ, відбитих у ЄЄ.

За нашими спостереженнями, в ЄЄ виступає виключно **ж** на місці праслов'янської сполуки ***dj**, а це яскраво характеризує східнослов'янське походження протографа пам'ятки. Наприклад: *прѣже* (2, 5, 25, 25 зв., 28 і т. д.), *межую собою* (9 зв, 27, 30 зв. та ін.), *межи собою* (88 зв.), *вожи слѣтии* (74 зв.)... Варто звернути увагу на східнослов'янську форму слова *рожьство*: *рож(с)тва* хва (119 зв.), *рож(с)ство*... *прѣд(т)ча* (135), *иродь рожествоу* сво~моу (139) та ін. (з давньої форми після різних змін маємо нині форму *Різдо*).

Відповідно до ***tj**, як і в інших давніх східнослов'янських пам'ятках, фіксується **щ** (але не **шт**), наприклад: *тлощи* вь двери *гѡоще* (55 зв.), *приде. къ гробь (!)*. бѣ же *пѣщь* и камень на немь *лежаще* (68; тут *пѣщь* < *пещь* "печера") тощо. В поодиноких словах спостерігаємо східнослов'янський **ч** < ***tj**: *вѣд#тъ* бо *с#* что *твор#че* (97), *исъ очюощь* вь себе *силоу* (118 зв.)...

На початку деяких слів у ЄЄ засвідчуються східнослов'янські форми *ло-*, *ро-*: *локоть* (33 зв.), *розька* (26), *розга*, *рожьдъ* ~ (109) тощо.

Послідовно фіксується в ЄЄ чистий початковий *у-* відповідно до старослов'янського йотованого *ю-*: *сѣвера* и *оуга* (56), *оуношю* (8 зв., 103), *оуноша* (41 зв.), *оуноше* (48 зв.), *ω(m) оуности* (41 зв., 56 зв., 65 зв.)...

Типовими для Євсевія є давні східнослов'янські написання з *ь* перед йотованими, що відбивають живе мовлення, відповідно до старослов'янських з *и*, наприклад: *ω(m) рѣть* " (115 зв.), *прѣселѣнь* ~ (120), *захарьиноу* (126), *парфѣнь* ", *агафь* ~ (129 зв.)...

ЄЄ засвідчує живомовні форми запозичених слів: *Олены* (133 зв., ст.-сл. ~лена), оїю *олександровоу* (95 зв.; ст.-сл. *александрь*), мч(н)цѣ *орины* (133; ст.-сл. *ирина*, ~рина), *лазорь* (50 зв, 67 зв, 69 та ін.).

У пам'ятці після шиплячих вживаються нейотовані голосні, але дуже часто після них виступають йотовані, особливо – у флексіях, наприклад: *соужю* (23, 79), *скажю* (28, 90 зв.), *моужю* (32 зв.), *мрѣжю* (32 зв.), *стражю* (38, 45)...

Написання *-ю*, *-юю* у формах знахідного відмінка навряд чи з'явилися внаслідок заміни старослов'янського юса великого йотованого на *-ю*, *-юю*. Їх, напевне, Євсевій переписав із східнослов'янського протографа.

За нашими спостереженнями, в ЄЄ панівними є написання з йотованими після свистячого *ц*, що маніфестують м'якість приголосного, наприклад: *въ темницю* (4 зв, 40 зв, 81), *слѣцю* (20), *оїю* (24 зв., 25 зв., 26 зв...)...

Вважаємо за необхідне тут згадати думку видатного знавця давніх текстів Г. Ягича про те, що м'якість *ж*, *ч*, *ш* та *ц* в східнослов'янських пам'ятках виражалися на письмі набагато рішучіше, ніж у південнослов'янських, під впливом живого руського середовища. Найімовірніше, такі написання були вже в південному східнослов'янському протографі ЄЄ.

На східнослов'янській протографі пам'ятки вказує форма лексеми *оужасть* (47), якій відповідає в старослов'янських євангельських текстах *оужасть*.

Гадаємо, що дуже вагомим аргументом на користь того, що попович Євсевій переписав не просто із східнослов'янського, а з південно-східнослов'янського протографа, свідчить форма кореня *скерб-* відповідно до старослов'янської *скрѣб-*: *скербь* исполни срдца (26 зв.), не помнить *скерби* за радость (27, 88 зв.)...

Г. Ягич слушно твердив, що форма слова *скербь* знайшла широке розповсюдження якщо не винятково, то в усякому разі переважно, в "південноруських" пам'ятках, покликаючись при цьому на низку манускриптів XII – XIII ст. Важливо відзначити, що вчений виявив попередницю її в книгах XI – XII ст. в написаннях *ь* перед або після *р* – в Ізборнику 1073 р. (*скрѣбьныхъ*), Синайському патерику (*скрѣбить*, *скрѣби*), Успенському збірнику (*не скрѣби*, *о скрѣбѣхъ*) та ін.

У ЄЄ широко засвідчений перехід *ь + jь > ъ + и*, *ь + jь > и + и* на стику *ь*, *ь* кінця слова з займенником або сполучником *и* (графічно), або *и* (графічно) початку наступного слова. Наприклад: *снѣмы и обиты* и въ пон#воу (8), да помажюти и (8 зв.), *мол#жоути* и дабы (16), *вѣмы* и и слово ~го съблюдоаю (117)...

Випадки відсутності позначення м'якості приголосного, наприклад: вь *поустыноу* (3 зв.), надь многими *та* поставлю (77), по двою *дноу* пасха боудеть (78) тощо, – це, вочевидь, Євсевієві помилки, а не вплив гаданого південнослов'янського оригіналу. А написання йотованих після *р* пояснюємо відбиттям у пам'ятці живого мовлення або як гіперизм в діалектному середовищі, у якому *р* став твердим у всіх позиціях: при~мь *спирю* (90 зв.), ѿ(т) кроупиць... съ *тр#нзы* (46 зв.)...

“Нерозрізнення” твердого і м'якого *л* свідчить радше про те, що в мовленні Євсевія відповідний приголосний був напівм'який: *плоуноу* на землю (19 зв.; можлива й помилка підо впливом наступного *оу*), влась *в#льблоужи* (124)...

Як вагомий аргумент на користь південнослов'янського з сербськими рисами протографа ЄЄ О. Соболевський, О. Шахматов, Г. Голоскевич подають написання форм займенника *вьсь* із метатезою *с – в* (поруч із звичайними), наприклад: прохожаше *своу* галелію (32 зв.), *свє* т҃ло (33), во славі *св#и* (33 зв.)...

Отже, немає переконливих ознак, які б свідчили про південнослов'янський протограф досліджуваної пам'ятки. Свою книгу Євсевій переписав із українського манускрипту XII або XIII ст, тому далі в нашому дослідженні звертаємо увагу на ті елементи, що відбивають живе мовлення поповича. Але це не означає, що вітчизняний манускрипт не містив елементів, притаманних південнослов'янським мовам XIII ст.

Попович не копіював бездумно євангельський текст. Читане йшло через його мовну свідомість, тому в пам'ятці відбиваються мовні та графічні навички Євсевія, що відбивають узус середовища, в якому він проживав. Показовим у цьому відношенні є невеликий текст, що його Євсевій необачно переписав двічі...

Для дослідників історії формування фонетичної (фонологічної) системи української мови ЄЄ – неоціненне джерело: в ньому її специфічна система виступає в сукупності засвідчених фактів в один і той час і на одному й тому місці.

Авторський текст Євсевія показує, що в його мовленні на місці давніх звуків *i* та *ы* став вимовлятися звук, близький до сучасного суто українського передньо-середнього *и*: азъ *гр#иниш* (62 зв.). У євангельському тексті безсумнівних випадків написання *и* на місці *ы* та навпаки – небагато (крім позиції після *г, к, х*). Наприклад, *и* на місці *ы*: *самар#ини* ~си (16 зв.)... *ы* на місці *и*: ты ѿ(т) т҃хо ~сы (84 зв.)...

Загалом написань *и* та *ы* проти етимології після незадньоязикових приголосних у ЄЄ виявлено порівняно небагато. Після *г, к, х* у пам'ятці в абсолютній більшості випадків засвідчуються давні написання з *ы*. Та дуже часто в ній спостерігаємо нові сполуки *ги, ки, хи*, які нерідко виступають в одному реченні або сусідніх реченнях, фразах: *не погибнеть* (3 зв.), брашно *гіблющее* (8), *погіб#ль* (79 зв., 81 зв.), ко овцамъ *погіб#шимъ* (117 зв.)...

Непросту мозаїку складають написання на місці етимологічного *h* і вживання букви *h*.

Буква *h* у пам'ятці в абсолютній більшості написана згідно з етимологією. Найбільше випадків написання *и* на місці *h* виявлено в прийменнику *придъ* та в етимологічно спорідненому з ним прислівнику (або префіксоїді) *приже* < *пр#же* <

*perdjē (діал. закарп. *перезе* “раніше”); часом форми з **и** виступають поряд із етимологічним **h**: *прідъ* тобою (54, 55 зв.)... *прhdъ* лицемъ твоимъ (130 зв.)...

Досить часто фіксується **и** на місці **h** в префіксі *прh-*: *июда... хот#ше и придати* (69), *снь члвчскыи придано боудете* (78)...

Про те, що тут ідеться про **и** на місці **h**, а не на місці можливого ненаголошеного **ε** (пор. *предъ, презе* у Мстиславовому Євангелії) якраз свідчать паралельні написання з **h**.

Дуже багато написань **и** на місці другого **h** у лексемах із коренем *свhdh-*: *свhdитль* (84 зв., 92, 105 зв.) *лъжесвhdитель* (92), *свhdитльство* (2, 13 зв., 52, 64, 84, 102 зв. та ін.)...

Порівняно часто трапляється **и** на місці **h** у неозначеному займеннику *nhk-*: члкъ *нихи* (50 зв.), *нихи же рабъ* (57), слhпце *ники* [!] (57 зв.), въ весь *никоюу* (138 зв.), у словах із коренем *вhd-*: не *видить* [!] *пославъшего м#* (10 зв.), ты *виси* (107 зв.), не *вhсте...* то же *видите* (114 зв.)...

Привертають до себе увагу написання **h** на місці етимологічного **и**, при чому вони – після приголосного **p**: *прhнеси* даръ (33), *прhнесоша* ~моу... нhма (36 зв.), *прhлнтит с#* женh, *прhстоупиша* ко їсоу (39 зв.)...

Імовірно, в написаннях **ри** на місці *ph* та *rh* на місці **ри** відбивається не тільки нова якість давнього голосного звука **h**, а й якість зміни приголосного **p** – можливо, його диспалаталізацію в мовленні Євсевія.

В ЄЄ засвідчено чимало випадків написання **ε** на мені **h**. Частину їх можна пояснити як описки під впливом наступної букви **ε**: *седе; свhdетельствоваша* (30), ~сть *верень* (114 зв.), *приидете* (107 зв.). Напевно незрозумілу архаїчну форму дієслова *вhсти* (*вhdати*) *вhdh* “знаю” Євсевій замінив невдалою формою на **-ε**: не *вhdε*. що глши (92 зв.), ни азъ *повhdε* вамъ ко~ю властью се творю (70).

У пам’ятці спостерігаємо паралельні написання *младеньць* (121, 129) та *младhнцемъ* (54, 116). Читання в фонетиці цієї назви спостерігаються і в старослов’янських пам’ятках (хоч у другій формі **h** можна пояснювати і як “новий” із **ε**).

Чергування **h** – **ε** у формах однини – множини іменника *thlo* звичайне явище в стародавніх східнослов’янських текстах, тому і фіксуються форми: *тeлеса* (97, 102, 112), не обрhтъш# *тeлесе* (103 зв.) та ін.

Дуже складну картину в нашій пам’ятці являє вживання **ъ** та **ь**. Лінгвістові, знайомому з історією редукованих звуків, це впадає в око майже в кожному рядку манускрипту. Наприклад: *посли лазор# да омочить конецъ* перста сво~го въ водh. и остоудить *зыко* мьи (50 зв.), блжени ~сть ~гда *поносяты* вы... и рекутъ вамъ *вс#ко золо* гль на вы *лъжющеи* мене ради (108 зв.). Порівняймо ці уривки з текстом Мстиславового Євангелія кінця XI – початку XII ст.: *посли лазар# да омочить коньць* пьрста сво~го въ водh и оустоудить *зыкъ* мои; Блжени ~сте ~гда *понос#тъ* вамъ... и рекоуть *вс#къ зьль* гль на вы *лъжюще* мене ради.

У пам'ятці зустрічаються написання **ѣ, ѥ** згідно з етимологією, але це – випадкові залишки орфограм із давніших протографів, адже поряд фіксуються факти нового узусу: торжникомъ расыпа пһн#з#. и дьскы испроверже (4), зерно пшееничноє (22), смъртию (28 зв.), въ тьмницю (81), въ трьпһниш (103 зв.), срдцьмь; силенъ дһльмь и словьмь (104 зв.), тьгда $\omega(t)$ верьже имь оумь (105 зв.), протьрже с# (107 зв.), притьчу (131) та ін. Привертають увагу поодинокі випадки написання **ѣ** на місці етимологічного **ѣ**: ω бьчель сот (23), пьтһница... подо крилһ (75), родь сь (109 зв.).

ЄС насичене фактами, що свідчать про завершення процесу переходу **ѣ, ѥ** у сильній позиції в розряд звуків повного творення відповідно **о, е**. Наприклад, про перехід сильних **ѣ** в **о, ѥ** в **е** свідчать написання: начатокъ (5, 14, 108), тогда (18 зв., 61, 71 зв., 99 зв.), вонъ (22), бьрвно... тогда оузриши (32), видһвь соцу# (35 зв.), избытокъ (38), бчель сотъ (105)...

Особливо часто спостерігаємо повний занепад кінцевого **ѣ** у формах теперішнього часу дієслів у третій особі однини і множини перед часткою **с#**: вьжада ~т с# (15), не могоут с# розорити (19), "в#т с# (19 зв.), просить... да прославит с# (24 зв.) і т. д.

Наявність частки **нһ < нє** перед словами з початковим **и** свідчить про занепад слабкого **ѣ** у сполуці **јѣ**: нһ умоуцю (40 зв.), нһ умоуть вһры (72, 87), нһ иматъ (86 зв., 87 зв.), нһ имамъ (91, 94).

Як відомо, сполуку **јѣ** у старослов'янській та давньосхіднослов'янській орфографії позначали за допомогою букви **и**: достоинь, прһдъ твоимь і т. д.

Попович Євсевій на місці **јѣ** із сильним редукованим писав часто ~, тобто відбивав перехід **ѣ > е** в цій позиції, наприклад: лазорь... лежаше гно ~нъ (50 зв), нһ(с) мене досто ~нъ; мене дьсто ~нъ (31 зв), нһсмь досто ~нъ (34 зв, 36)...

Проте в пам'ятці спостерігаємо помітну кількість випадів написання ~ відповідно до **јѣ**, в якій **ѣ** був у слабкій позиції на початку слова: въ ~м# гһє (69 зв; пор. ст.-сл. им#), створиста "ко же повелһ ~ма іць (68 зв; аналогія до ~мь < имь "ім"), вьжадахъ с# напо ~сте м# (61)...

Отже, попович Євсевій писав ~ "закономірно" і "незакономірно", подібно до того, як писав **ѣ, ѥ**. Проте написання ~ на місці **и = јѣ** не мали жодної опори в традиційній орфографії. Це є зайвим доказом того, що в Євангелії (та і в інших пам'ятках) відбивається насамперед поскладове писання, а не факт живого мовлення чи якийсь орфографічний узус. Показовим є такі випадки: воини гһмонови при ~моше іса на соудици (101), црь шодһ~со (100 зв.) та ін., де виступає ~ < **јѣ** у "фіктивно" відкритому складі. Деякі написання з ~ на місці орфографічного **и** можна б трактувати і як обниження **и**, наприклад, ~мь, ~мь, але таке твердження важко обґрунтувати.

Дуже широко в пам'ятці засвідчено перехід відповідно в **є, о** зредукованих **ѣ, ѥ** перед плавними **р, л** (як відомо, редуковані перед цими приголосними – східнослов'янська риса), наприклад: почерпһте (5), смьрти (16 зв.), $\omega(t)$ мьртвьхъ

(28 зв.), *ω(t)версти* (18 зв.)... *торжсьникомъ* (4, 45 зв.); *ω(t) исполнѣнь*" (1 зв.), *толкоуцѣмоу* (32), *должсьникъ* (40 зв.), *на долзѣ врѣмене* (58 зв.)...

ЄЄ входить до кола тих конфесійних пам'яток української мови XIII ст., які характеризуються дуже частими написаннями **ѣ, ѣ, о, є** проти етимології. Часом їх спостерігаємо поряд із історично виправданими.

Попович Євсевій нерідко вживає **ѣ** на місці етимологічного **о**, наприклад: *мъжете* (10), слово *мъ~* (17)... Попович зрідка писав **ѣ** навіть на місці **о** в новозакритому складі: *отрокъ мѣи* (50), *пришедь...* в *дѣмъ* (52 зв.)...

Порівняно частіше спостерігаємо написання **ѣ** на місці етимологічного **є**, наприклад: *вѣроу иметь* (25 зв.), *не вѣпроша~ть мене* (26 зв.), *ω(t) сѣмьне* двѣдва (29 зв.)... Букву **ѣ** зустрічаємо і на місці етимологічного **є** у споконвік відкритому складі: в *рѣбра* (106 зв.), *къ женѣ*... *видиши ли сѣю жѣноу* (113) та ін.

Масовими є написання **о** на місці слабкого **ѣ**, що співіснують із етимологічними, наприклад: в *гробо* и бѣ же *исѣчено* *ω(t)* камене (8), ~го слоугамо (5), *къ пришедошимъ* (9 зв.), *лежаше множество болѣщихо слѣтыхо хромыхо глоухыхъ чающихо движѣнь*" воды; *вѣзми одро* (11)...

Дуже численними є також написання **є** на місці слабкого **ѣ**, наприклад: не брашно гѣблюще~ но *брашено* прѣбывающе~ (8), "ша *манѣноу* (10; із *манѣноу*), не... изгѣгнани *боудоуте*; *разоумѣють срдѣсѣ* (22 зв.)...

Зустрічаємо в пам'ятці написання зредукваних із плавними, що нагадують контамінацію східнослов'янських із старослов'янськими. Однак впадає в око те, що коли перед плавним виступає етимологічний **ѣ**, після приголосного написано **ѣ**: *пърьстѣнь* на роуцѣ (59 зв.), *вѣрѣхоу* главы (96), *слѣцю помѣрькошоу* (97 зв.) тощо. Після плавного Євсевій писав **ѣ** і тоді, коли відбивав перехід **ѣ > є** перед **р**: *почерѣпши* (5), *исперѣва* (26), *пърѣвѣи* (91), *ω(t)верѣзет* с# (32), *смерѣтью* (78 зв.), *ω(t)верѣжеши* с# (85), *черѣвленоу* (95), *сверѣшиши* с# (98) та ін. Якщо перед плавним виступає вторинний **о**, то після нього Євсевій писав **ѣ**: *оумольчѣта* (41), *оумольча* (43 зв.), *долѣжникомъ* (62; післямова писця!)...

У ЄЄ знайшли відображення й деякі елементи морфології руськоукраїнської мови XIII ст.

Часто, особливо в місяцеслові, виступає живомовна флексія **-ѣ** (варіант **-~**, насамперед у ненаголошеній позиції) на місці старослов'янської **-#(->)** в іменників **-ја-основ**: *близъ поустѣнѣ* (21 зв.), *ω(t) سموковницѣ* (72), *м(ч)ницѣ* феклы (113 зв.), ап(о)ла. *ананѣ~* (114 зв.), *сты" агафѣ~* (129 зв.)...

Зазначені характерні закінчення **-ѣ** (пор. ст.-сл. **->**) трапляються в іменників **-ја-основ** у називному та знахідному відмінках множини: *лиси "звинѣ имоуѣ. и птицѣ*... гнѣзда (34), *птицѣ*... вѣселиши с# (55 зв.), *паси овѣчѣ мо"* (107 зв.). Пор. ще: [бѣси]... *идѣша вѣ свинѣ~* (35; у Мстиславовому Євангелії: *вѣлѣзоша вѣ стадо свино~* – с. 38 г).

У давальному відмінку однини іменника **-ја-основи** *вѣдовицѣ*" засвідчено флексію **-ѣ** на місці **-и**: *къ женѣ вѣдовицѣ* (134), однак випадок не однозначний, бо в попередньому слові наявне давнє закінчення **-ѣ**, під впливом якого Євсевій міг

написати його і в другому слові. Нині флексія *-i* (у *землі*) функціонує на суцільному терені в ареалі другого тому Атласу української мови в говірках північного наріччя та в волинських і подільських говірках, у частині південнолемківських.

В орудному відмінку однини іменники *-i*-основ засвідчуються з закінченням *-ю* на місці *-ію*, *-ью*: ходить *нощею* (67), *лестєю* імоуть (81 зв.), але через взаємозаміну букв *ь* та *є* приклади непевні (це можуть бути і *-ью*). Нині іменники цього типу в орудному відмінку однини на території, яку охоплює другий том Атласу української мови, вживаються з різними флексіями, в тому числі й *-ю*, *-ев*. Закінчення *-ю* функціонує, зокрема, в частині західноволинських, наддністрянських, у подільських тощо, а *-ев* – у більшій частині наддністрянських говорів і в усіх інших говорах південно-західного наріччя.

З причини взаємозамін букв *ь* та *о* у тексті: будете вь *любови* мо~и... вь *любьви* мо~и (87) немає впевненості, що в першій словоформі наявне вирівнювання основи: *любов* – *любови* і т.д.

У місцевому відмінку іменника *цр(с)тво* засвідчен флексію *-i* < *-h*: во *цр(с)тві* нб(с)ннмь (39; пор. у Мстиславовому Євангелії: вь *ц(с)рствh* – с. 45 в).

Мабуть, у написанні: власть на *нѣсh* и и на землі (103) маємо вплив живомовної форми – на *нѣбh*, а перша з наступних букв *и* – спроба виправити закінчення (пор. у Мстиславовому Євангелії: на *нѣси* – с. 163 в)?

Стягнення флексії *-иу* в *-и* перед *ј* виступає в словоформі: по вьскр(с)ни ~го (97, пор. у Мстиславовому євангелії: по вьскрєсєнии ~го – с. 154 г).

У називному відмінку множини іменників *-о*-основи зафіксовано не тільки закінчення *-и*, але й флексію *-h*: вси *оучьницѣh* рѣша (83), ω(т)идоша ω(т) нихъ на бѣнглї и члѣцѣh пастуси рекоша (122; треба *нѣо!*). Пор. ще помилкове: начньн ω(т) мочѣ". и... всѣхъ *пр(о)рцѣh* сказаще (104; треба *всѣхъ пр(о)ркѣ*, як у Мстиславовому Євангелії – с. 3 в). Можливо, Євсевій таким чином відбив м'якість *ц*, бо перед *и* приголосні диспалаталізувалися.

Засвідчено живомовну флексію *-h* у знахідному відмінку множини іменника *-jo*-основи: прѣбы(ст) ... три *мѣh* (110 зв.).

Іменники *-i*-основ у родовому відмінку множини мають закінчення *-иу*: жєнь и дѣтѣи (37 зв., 38), на исхожища *поутии* (43 зв.), прѣнеснѣ~ *моции* (137 зв.) та ін. Нині воно притаманне говорам південно-західного наріччя української мови, а також частині західнополіських говорів північного наріччя, в тому числі недалеко Холма.

Привертає увагу один із ранніх випадків перенесення флексії *-амь* давального відмінка множини іменників *-а*-основ у сферу іменників *-о*-основ, які тут мали закінчення *-омь*: нн(с) добро ωт#ти хлѣба *чадамь* и поврѣщи псомь (46 зв.). Щоправда, в даному випадку не виключається написання *а* в флексії під впливом *а* кореня (а Євсевій, як ми бачили, часто робив помилки).

Пам'ятка містить словоформи, які свідчать про процес руйнування системи флексій двоїни: не прѣста обლობызаючи *нозѣ* мои... помаза *нозѣ* мои (113; пор. у Мстислав. євангелії: обლობызаючи *ногоу* мо~ю... помаза *нозѣ* мои – с. 168 г)...

Попович Євсевій уніс елементи живого мовлення і в флексійну систему прикметникової відміни. У родовому відмінку однини прикметників, діеприкметників та числівників і займенників прикметникової відміни трапляються форми, притаманні східнослов'янським говорам цього часу, наприклад: *сто(г)* (129 зв., 130, 133 зв. тощо; тобто *св#того*), *~диног* (57, 74, 89, 89 зв.), *самого* (89 зв.), *пославъшег* (36 зв.), *пославъшег* (86), *вєлико~ не(д)* (78), послѣдн## лєсть горьши *перво~* (99), *сѣо~ мрѣ~* магдалинѣ (137 зв.).

Живомовна прикметникова форма виступає в називному відмінку множини жіночого роду: птичѣ *нєнбны~* [!] (34). Спостерігаємо поодинокі випадки перенесення флексії знахідного відмінка множини чоловічого роду на називний: *блѣжени~* смѣрени и нищи дѣмь... блажени плачущи с# (108). Тут вбачаємо тенденцію до уодноманітнення флексії чоловічого і жіночого роду в називному множини (пор. у сучасній українській мові: *добрі хлопці, добрі дівчата*).

Не виключено, що в XIII ст. почався процес стягнення флексії *-ыѣ* (*-ы~*) в *-ѣ>*: *і*: вась *маловѣриѣ* (33 зв.). Євсевій тут модифікував форму *маловѣри* (пор. у Мстиславовому Євангелії: кольми пачє вась *маловѣри* – с. 34 в).

Попович Євсевій модифікував частину євангельського тексту: ты *~си сѣ* мои възлюблены (Мстиславове євангеліє, с. 186 а), на то *~сть сѣ* мои възлюблены (127). Може, він неточно пам'ятав трохи інший текст з оповіді про хрещення Господне з Євангелія, який читають у церкві на Водохрищі: сь *~сть сѣ* мои възлюблены (Мстиславове Євангеліє – с. 186 а).

Не бездоганий приклад вирівнювання основи особового займенника першої особи, в давальному відмінку однини маємо в тексті: сконча~ть с# ѿ *мѣнѣ* ~же сь безаконники вѣмѣни с# (81) (пор. сучасне *мені*, діал. *міні*), оскільки букву *н* після *м* на місці *ѣ* Євсевій міг написати під впливом наступна *н*.

Дуже часто в манускрипті виступають живомовні форми давального – місцевого відмінка однини особового займенника другої особи та зворотного займенника: *тобѣ* (*тобе*) (5, 34 зв., 36, 47 і т. д.), *собѣ* (*собе*) (6, 47 зв., 76 зв. тощо), *ѿ собѣ* (88 зв., 93 тощо), *по собѣ* (2 зв. та ін.), про які вже йшлося.

Чому Євсевій модифікував текст, написавши замість *два* (*дѣва*) форму *два*": не ~сте *два*" плоть нѣ ~дина (39 зв., пор. у Мстиславовому Євангелії: нѣсте *два* нѣ ~дина плоть – с. 53 в), не вдалося з'ясувати. Можливо, це контамінація слів *д(ѣ)ва* і *д(ѣ)во*" (форма жіночого роду збірного числівника *д(ѣ)вои*).

У пам'ятці чи не вперше засвідчено живомовну форму місцевого відмінка числівника *три*: и бы(с) по *трохѣ* днєхъ обрѣтоста и (125 зв., пор. у Мстиславовому Євангелії: бысть по *трѣхѣ* днѣхъ – с. 183 а), що є продовженням давнішої *трѣхѣ* (перехід *ѣ* в *ѣ* після м'якої приголосної перед твердою, подібно як *є* в *о* в такій позиції: **žena* > *жона*).

Привертають увагу словоформи з м'яким *н'* дієслова *жати* (*ж#ти*): *жню* иде же не сн"хъ (45 зв.), не сѣють ни *жнють* (3 зв.).

У ЄЄ засвідчено випадки з редукацією кінцевого *-и* у флексії *-ии* другої особи однини теперішнього – простого майбутнього часу дієслів: ~гда бѣ оунѣ по "саше

с#. и *хожаше* амо же *хот#шь*. ~гда же *состар#шь* с#. и въздвигнши роуцѣ твои (107 зв.), нѣ ѡбиноу" с# *гльшь*... "же не *гльши* (89)...

Виявлено поодинокі випадки, що засвідчують відпадиння *-т* у формах третьої особи однини теперішнього часу дієслів першої дієвідміни: паки ѿ(т)верже с#... "ко не *зна* ~ члѣвка того (92 зв.; пор. у Мстиславовому Євангелії: "ко не *знаю* чл(о)вка – с. 44 в), ины спсе а себе не *може* спсти (96; звертаємо увагу, що *може* міститься в кінці рядка й імовірний пропуск *-ть*) та нетематичного *быти*: се вьистиноу излїт#нинь ~ (63 зв.), истїннь ~ свѣдїтѣльство ~го (98; тут можлива й гаплогія: ~[сть] свѣдїтѣльство)... Форму третьої особи однини теперішнього часу ~ дієслова *быти* виявлено у функції форми другої особи однини: ты ли ~ цр҃ь ию~скъ [!] (93, пор. у Мстиславовому Євангелії: ты ли ~си ц(с)р҃ь иудеискъ – с. 151 в).

Форми третьої особи множини без *-т*- типу *ход'а*, *нос'и* займають далеко менший ареал, який приблизно окреслюється на схід від умовної лінії: Рахів – Коломия – східніше Івано-Франківська – південніше від районів на берегах Дністра до Могилева-Подільського. Однак зафіксованих у нашому манускрипті фактів занадто мало для того, щоб робити впевнені висновки про те, мову якої території відбиває попович Євсевій. Імовірно, що в пам'ятці зафіксовано лише тенденцію до втрати кінцевого *-т*.

Одинокі виглядає стягнена форма другої особи однини теперішнього часу дієслова з суфіксом *-а-*: *воп~ть* и *проучат* с# с пїнами (52 зв). Сьогодні формі типу *думаи* "думаєш" відомі в деяких надсянських, у тому числі й недалеко від Перемишля, у західних бойківських, у закарпатських говорах.

Типовими для пам'ятки є відповідні дієслівні форми на *-ть* (~*ть*, *-ить*...), наприклад: *ненавидить*, *иждѣноуть*, *соблюдоуть*, *твор#ть*, *ймоуть*, *приидеть*, *сходить*, *свѣдїтѣльство~ть* [!], *иженоуть* (10 зв.) та безліч ін. Проте перед часткою с# у величезній кількості випадків Євсевій не писав *ь*; нерідко форми на *-ть* і *-т* с# виступають в одному контексті: нѣ да *сѡбоудеть* с#, *мнит* с# (10 зв.), *въжада~т* с# (15), да *"в#т* с# (119 зв.)...

Рідкісними в пам'ятці є написання з *ть* перед с#: *ймоущемоу* всегда *дасть* с# и *избоудет* с#... и ~же аще *мнить* с# ім҃ти *возмет* с# ѿ(т) него (77).

Натрапляємо в ній і на випадки з *-т* і не перед с#: *оубьют* и и третии днѣ *въстанеть* (39 зв.), *приведут* вы на сборища (117 зв.), *секира... лижет* (124; замість *лжжит*).

Написання з *-т* перед с# могли бути в протографі ЄЄ. Наприклад, у Мстиславовому євангелії засвідчено: *благовѣстит* с# (с. 91 г), *бѣсит* с# (45 а), *въжаждет* с# (15 б), *възвышит* с# (61 б), *възицет* с# (85 а), *възмѣрит* с# (75 а), *възмет* с# (38 б), *въмѣща~т* с# (14 в), *двигнут* с# (116 г)...

Принагідно хочемо висловити припущення, що шляхом контамінації ("схрещення") давніх дієслівних форм третьої особи однини та множини на *-ть* і форм на *-ти* із *-ть* + *ь*, про які йшлося на початку нашої розвідки (типу: да *въсхьити* и и *створ#ти* и (7 зв.), да *помажюти* и (8 зв.; пор. також у формах

минутих часів: *мол#хоути* и – 16, *би'хоути* и по ланитама – 93 зв., навіть: *би'хоут* и по главѣ тростью – 95 зв.; у Мстиславовому Євангелії: *би'аху* ~го трѣстю – с. 53 г), могли з'явитися наші діалектні форми з твердим *-т*.

З огляду на орфографію пам'ятки – взаємозаміну *ε* та *ь* – не можемо однозначно тлумачити *-ь* у флексії діслів у формі другої особи множини наказового способу: *встанѣть* идѣмъ ω(т)сюдоу (25 зв.), *въ ты...* приход#ще *цѣлїть с#* а [нє] *въ днє соуботныи* (54 зв; пор. у Мстиславовому Євангелії: *цѣлїте с#* – с. 94 в), *идѣте...* и *купить* собѣ (46), *придѣть* благослв(є)нии оца (60 зв.)...

Форми типу *"дѣть* замість *"дѣте* свідчать про процес вирівнювання форм наказового способу шляхом перенесення флексії *-тє* (*-тѣ*) першої дієвідмини у сферу діслів другої дієвідмини (витіснення закінчення *-итє*, яке у варіанті *-итѣ* стало збігатися з формою третьої особи однини теперішнього часу дійсного способу!).

У пам'ятці трапляються як старовинні узгоджені за граматичним родами форми дієприкметників, наприклад: *мрї"* магдаљни *възвѣщаюци* (106 зв.), так і історично неправомірні форми на *-ε* замість *-и* при іменниках жіночого роду, наприклад: [женѣ] *въшедше* не обрѣтѣш# тѣлесе... іса (103 зв. – 104), [женѣ] *възвращѣше с#* ω(т) гроба (104)...

Уживання форм дієприкметників чоловічого роду при іменниках жіночого та форм жіночого роду при іменниках чоловічого свідчить про процес формування катеторії дієприслівника. Про це свідчать також форми однини дієприкметника при формах множини: *мимоход#ще* же хоул#хоуть и (101 зв.). У пам'ятці засвідчено поодинокі живомовні форми прислівників: *глю бо вамъ "к англі ихъ на нѣсхъ* (30 зв.; пор. у Мстиславовому Євангелії: *"ко ангтели [!]* – с. 26 г), *доволѣ* оучьнику да боудете "ко оучитѣль (116 зв., помилково написано замість *довѣлѣ-ть*), *коли с#* женило... *тогда* (62 зв.).

Євсєвій зафіксував новий тип прислівників на *-скыи* у живій мові: *пилато...* сѣде на соудици нарица~мѣмъ лифистратѣ ~*врѣтскыи* же гол(ъ)гофа (94; пор. у Мстиславовому євангелії: *лифострота. єврєискы* же голгофа – с. 152 в). Прислівники із преф. *по-* та суф. *-с(ь)кий* (*-ській*, *-цькій*) понині притаманні живому мовленню українців.

Подвоєння прийменника *въ* у контексті: *ω(т)идє пақы във гороу* (7 зв.) – механічне й навряд чи відбиває живе мовлення XIII ст.

Із виразних специфічних особливостей пам'ятки необхідно підкреслити *и* на місці прадавнього *ј* після губного приголосного: *и боудоуть знамѣнь*" *въ слѣци...* на *земни* тоуга "зыхомъ(60 зв.), "ко на нѣси тако и на зем(н)# (62, молитва "Отче наш"). Сьогодні форми *земн'а*, *земн'у*, *на земн'і* функціонують на досить великому острівному ареалі західнополіських говорів, на частині ареалів закарпатських, гуцульських, в ареалі покутсько-буковинських та прилеглому невеликому ареалі подільських. А в структурі *ломн'ат* "ламають", *ломн'у* "ламаю" фіксуються в поодиноких надсянських, у тому числі недалеко від Перемишля, і недалеко від місця розташування давнього Галича.

Аналіз мови Євсевієвого Євангелія переконливо доводить, що на час написання пам'ятки сформувалися всі основні риси, котрі характеризують українську мову як окрему лінгвальну систему, виразно відмінну від інших слов'янських. Вони тут засвідчені в сукупності. У межах цієї системи виділяються яскраві специфічні риси окремих говорів української мови. Найімовірніше, що попович Євсей був носієм наддністрянського діалекту української мови і походив із давнього Галича або прилеглих до нього теренів, але не можна категорично заперечувати походження Євсевія з Холма.

У церковно-слов'янському тексті Луцького євангелія відобразилася низка фонетичних особливостей української мови, зокрема вторинний (т. зв. «новий») [h] («корен'я»), збіг давніх [ы] та [и] («сь нымь», «тисячн»), [h] > [i] («въ синѣ смертъни»), чергування [у] – [в] («услѣдъ мене», «вчителю», «Вліты» («Улиты»), «дѣла Аурамля»), [в] протетичний («къ вовьямь», «вученици») і вставний інтервокальний («легивонь», «Фавуста»), фрикативний приголосний [дж], що передається буквою ч («рожчье», «дожчъ»), [x] на місці [ф] («Хлора»), асимілятивні та дисимілятивні зміни приголосних («зборн», «што»), збіг форм прийменників **сь** та **изь** і відповідних префіксів («ис нимь», «иствори», «не изблазниться» та ін.). Заставки: тератологічні (арк. 1, 43, 89, 108, 154); плетінчасті (арк. 205, зворот; 228). Ініціали (за Я. П. Запаском): тератологічні (184 одиниці), плетінчасті (139 од.), геометричні (із візантійських скобок, 46 одиниці).

Богослужбові книги, котрі в давню давнину старанно зберігались у храмах і передавались як найбільша цінність від предків до нащадків, нерідко містили різного року документи: на поля цих книг заносилися дарчі, договірні, купчі і таке інше. У Луцькому Євангелії є записи, зроблені особами, причетними до історії монастиря, у якому воно перебувало. На звороті арк. 42 зберігся опис церковного майна монастиря, складений Луцьким єпископом Олексієм 1429 р.

На звороті арк. 153 є дві маргіналії. В одній з них (початку XV ст.) згадуються «Порфирій, син Иванов, онук Васьков, Кирдієвич зі своєю дружиною Настасією», які дарують монастирю св. Спаса на вічні часи землю Кудрявчицьку; в іншій – пан Олізар Кирдієвич, маршалок Волинської землі, староста Луцький, з дружиною своєю Феодосією записали 1483 р. на вічні часи село Доросинь на монастир Красносельський під Луцьком. На арк. 205 той самий Олізар Кирдієвич 1486 р. записав монастирю десятину від всіх своїх маєтностей.

На арк. 262 – запис про те, що князь Михайло Костянтинович Пінський, староста Володимирський, дав десятину із свого маєтку на монастир – імовірно, при єпископі Луцькому Євфимії. На звороті останнього аркуша Феодосій, ігумен Спаський Красносельський, колишній протоіп Кременецький, отримавши монастир на Красному, зробив приймальний опис майна.

Лаконічна післямова Станислава Граматика у Королєвському Євангелії дає мінімальний матеріал для судження про його рідну мову (діалект). Насамперед відзначимо відбиття в ній переходу **въ** > **у**: **у михалевѣ избѣ**. Ця риса характеризує українську мову (**у городи**), але вона притаманна й хорватській та сербській мовам (**у граду**).

Початковий **и** у дієслові **исписасѣ** може свідчити, що Станислав Граматик походив “десь із півдня східнослов'янської мовної території” (там само), коли брати

до уваги, що в українській мові чергуються прийменники та відповідні префікси з- (с-) – із- (уз-). До цього варто додати, що в оригінальних давніх східнослов'янських текстах у дієслівних дериватах префікс *из-* вказує на повноту або множинність дії, названої в корені лексеми, пор. **исписати** “написати”, “переписати, перелічити” (СДЯ: 61–62). На те, що Станислав був русином-українцем із підкарпатського краю, свідчить відсутність написань *h* та **ы** проти етимології в післямові.

В українській мові широко вживається сьогодні частка *будь* для творення неозначених займенників зі специфічною додатковою семантикою (*будь-який*). Пор. у грамоті 1401 р.: или **сілw@** ...или **б@ди коє@** ... **н@ж(д)є@**.

Проте протограф *Королевського Євангелія* міг походити з українських земель, насамперед із Галичини або Волині.

Питання про протограф К(Н)Є потребує подальшого дослідження. Крім викладених вище особливостей авторської післямови до К(Н)Є, звернемо увагу ще на деякі факти, засвідчені в канонічному тексті.

За нашими спостереженнями, у К(Н)Є буква **ы** виступає згідно з етимологією й відповідно до фонеми **ы** у сучасних українських закарпатських говорах: **посла рабы**; **рыцѣте званнымъ**; **прїйдѣте на бракы** (арк. 40 зв.), **сырныи** (арк. 130 зв.), **быти** (арк. 133), **w(т) лукы** (арк. 135), **дышетъ** (арк. 140), **двѣ рыбѣ** (арк. 146), **насытишас#** (арк. 146 зв.) тощо.

На місці етимологічного **ы** спостерігаємо **и** в прислівнику *нынѣ*: **wбрѣтохwмь нинѣ** (арк. 151), **нинѣ видиши** (арк. 154 зв.). У цьому слові **и** на місці **ы** трапляється в інших староукраїнських пам'ятках, зокрема в Четьї 1489 р., у старобілоруських текстах і в деяких сучасних білоруських говорах (пор. і в діалектах польської мови – *ninie, ninia* відповідно до нормативного *punie*). Наявність **и** в цьому слові пояснюють асиміляцією (ЕССЯ: XXVI, 59).

Написання **с[ы]на аураамлѣ** (арк. 13), **аураама** (арк. 152 зв.) замість **авраамлѣ**, **авраама** переконливо свідчать про те, що в мовленні Станислава Граматака приголосний **в** після голосного звуку переходив у нескладотворчий **ѣ**. Це явище притаманне всім українським наріччям (а також білоруській мові), у тому числі й закарпатським говіркам.

У К(Н)Є добре засвідчено перехід прадавнього зредукованого голосного **ь** в **е** в сильній позиції, наприклад: **болень и въ темници** (арк. 46 зв.), **привзати праведники** (арк. 57), **внѣць** (арк. 79 зв.), **слѣпецъ** (арк. 96 зв.), **телець** (арк. 117), **силень** (арк. 133 зв.) та багато ін. Пор. ще: **вествѣно** (арк. 54). Як відомо, **ь** > **е** притаманний також болгарській мові. Проте, щоб пересвідчитися в тому, що в пам'ятці відбито українську мову, звернімо увагу на наявність у досліджуваному тексті **е** перед **р** у сильній позиції: **сестра умершаго марфа** (арк. 158 зв., пор. там само **умерыи**).

У К(Н)Є виступає український (схінослов'янський) континуант сильного редукованого голосного заднього ряду **ь** – **о**: **тогда** < **тъгьда* “тоді” (арк. 45).

Суто українське явище переходу **е** в **о** після шиплячих перед складом із твердим приголосним відбите нечисленними фіксаціями: **снж(д)@щомоу храмн@** (арк. 97), **им#щомоу дасть с#** (арк. 123).

Буква **h** в пам'ятці вживається загалом згідно з етимологією: **осннит т#** (арк. 86), **слѣпца** (арк. 96 зв.), **w(т) обѣшенwю злодѣю** (арк. 132), **силень дѣломъ**

(арк. 133 зв.), **хлѣбъ** (арк. 146), **ѡбрѣтохѡмь** (арк. 151), **въ грѣсѣ** (арк. 152), **вѣмы** (арк. 166 зв.), **сѣвѣтъ** (арк. 170 зв.) та ін. Якщо переписувач К(Н)Є був підкарпатець, то він не мав проблем із вживанням **h**, адже, незалежно він наголосу, давній $h < \acute{e}$ в його мові мав континуантом *i*. Відхилення від етимології (**e** на місці **h**) бачимо на початку пам'ятки – у покажчику євангельських читань – у номені **недел#**. Це могло бути в протографі К(Н)Є. З нього ж, очевидно, перейшли в К(Н)Є написання **h** на місці "": **вѣсѣкого** (арк. 109), **сѣ въшнѣго** (арк. 79 зв.). Виявлено у пам'ятці **h** на місці етимологічного **e** в новозакритому складі (так званий "новий **h**"), що є суто українським явищем: **ѡбитѣль** (арк. 129).

Наш попередній висновок після обстеження пам'ятки: К(Н)Є переписав українець, імовірно, закарпатець, елементи рідної мови якого знайшли відбиття в книжці.

5. Еволюція давнього конфесійного книгописання

Конфесійний стиль став одним із функціональних стилів сучасної української літературної мови, який обслуговує сьогодні релігійні потреби суспільства. Це стиль перекладної культурної літератури (Біблія, життя, апокрифи тощо), й оригінальної літератури (проповід, послання, тлумачення Святого Письма, українські молитви).

З часу християнізації Київської держави і до XV ст. єдиною панівною конфесійною мовою у східних слов'ян була церковнослов'янська мова. Українські переклади канонічних текстів збереглися лише від XV ст. У XVI ст. українською мовою вже було перекладено Новий завіт (Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр.), Крехівський Апостол (60-і рр. XVI ст.) та інші; надруковано проповіді, ораторські й теологічні твори, духовну поезію, релігійні пісні. Отож у XVI–XVII ст. у староукраїнській мові склався і функціонував такий її різновид, як конфесійний стиль. У конфесійному стилі староукраїнської мови реалізувалася ритуальна функція мови.

Староукраїнське конфесійно письменство було представлено такими канонічними творами християнського віровчення, як Біблія, Псалтир, Євангеліє, Апостол, стиль яких практично незмінний протягом тисячоліть, а також творами літургійного призначення – «Паремійниками», апракосними Євангеліями, службниками та іншими. Мова конфесійних творів майже до кінця 15 ст була слов'яноруською, з окремими вкрапленнями живомовних елементів, переважно фонетичних. А від XV ст., із настанням доби Відродження та поглибленням процесу демократизації літературної мови, конфесійні твори інтенсивно перекладалися простою мовою (Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол та інші).

На новий український період припало перекладання Нового Завіту різними визначними діячами. Так, перший повний переклад Нового Завіту новою українською мовою здійснив П. Морачевський (1862). Потім з'явилися переклади Біблії П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І. Пулюя, І. Огієнка, І. Хоменка (кінець XIX – початок XX ст.).

Конфесійні твори найвиразніше представляє їхній лексичний склад. Серед лексико-семантичних груп типовими є слова для найменування Бога та явищ

потойбічного світу (Небесний Отець, Божий Син, Святий Дух, Спаситель, Царство Боже, рай, небеса, вічне життя), стосунків людини і Бога (вірити, молитися). Для синтаксису конфесійних творів характерний інверсійний порядок слів, який підкреслює урочисту піднесеність мови. Пошмрені повтори слів, словосполучень і речень, з допомогою яких наголошується та чи інша думка. Мова культових творів, що апелює до душевних переживань людини, дуже образна, багата на епітети, порівняння, метафори, алегорії, символи, слова та вирази з переносним значенням

Список літератури

1. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть : Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / Марія Брус. – Івано-Франківськ: “Тіповіт”, 2015. – 400 с.
2. Запаско Я. П. Мистецтво книги княжої доби XI – XIII ст. // Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів : “Світ”, 1995. – С. 13–50.
3. Запаско Я. П. Мистецтво української рукописної книги XIV – XVIII ст. // Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів : “Світ”, 1995. – С. 51–115.
4. Запаско Я. П. Опис рукописів // Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів : “Світ”, 1995. – С. 123–315.
5. Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна : Правила української транслітерації церковнослов’янських текстів / Ганна Куземська. – вид. 2-ге, доопрацьоване і значно доповнене. – К. : КЖД “Софія”, 2012. – 112 с., 165 іл.
6. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови) / Віктор Кубайчук. – К. : “К.І.С.”, 2004. – 168 с.
7. Луцьке Євангеліє XIV століття : Додаток // Луцьке Євангеліє XIV століття : Видання факсимільного типу / [видання Волинської єпархії Української православної церкви]. – К. : ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. – 12 с. – (“Пам’ятки рукописного мистецтва”).
8. Ніка О. І. Історія української літературної мови : Посібник / Оксана Ніка. – друге видання, доповнене і перероблене. – К. : “Освіта України”, 2014. – 336 с.
9. Німчук В. В. Євсевіє Євангеліє 1283 р. як пам’ятка української мови / В. В. Німчук // Євсевіє Євангеліє 1283 року : Наукове видання / [відп. ред. В. В. Німчук]. — К. : Київський славистичний університет, 2001. — С. 3–38. — (“Пам’ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури”).
10. Німчук В. Історія української мови : Хрестоматія X – XIII ст. / Василь Німчук. – Київ – Житомир : “Полісся”, 2015. – 352 с.
11. Німчук В. В. Київський Псалтир 1397 р. – пам’ятка північного діалекту української мови / Василь Німчук // Український діалектологічний збірник : Пам’яті Тетяни Назарової. — К. : “Довіра”, 1997. — Кн. 3. — С. 218–231.
12. Німчук В. В. Королевське (Нелабське) Євангеліє / В. В. Німчук // Hungaro-Ruthenica VII / [ред. Мігай Кочіш]; Szegedi Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszék Bölcsészettudományi Kar. – Szeged, 2015. – S. 195–214.
13. Німчук В. В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. / В. В. Німчук. — Мовознавство. — 1993. — № 5. — С. 9–21.
14. Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / Василь Німчук // Українська мова. — 2014. — № 4 (52). — С. 12–31.
15. Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / Василь Німчук // Українська мова. — 2015. — № 1 (53). — С. 3–35.
16. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; [упоряд., автор нарисів і приміток М. С. Тимошик]. – К. : “Либідь”, 1995. – 296 с.
17. Див.: Осінчук Ю. В. Живописні риси в Добролювому Євангелії 1164 року / Юрій Осінчук // Добролюве Євангеліє 1164 року / [відп. ред. В. В. Німчук ; упоряд. Ю. В. Осінчук]. — Львів : Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 2012. — С. 11–34. — (“Історія мови”, “Пам’ятки української мови”).
18. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : Підручник / В. М. Русанівський. — К. : “АртЕк”, 2001. — 392 с.

19. Галицкое Евангелие 1266-1301 гг. // Отдел рукописей и редких книг. – Санкт-Петербург : Государственная публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Шифр Ф.п. I.64. – 175 л.
20. Добрилове Євангеліє 1164 року : Транслітерований текст // Добрилове Євангеліє 1164 року / [відп. редактор В. В. Німчук ; упорядник Ю. В. Осінчук]. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 36–575. – (“Історія мови”, “Пам’ятки української мови”).
21. Євсевієве Євангеліє 1283 року : Давньоукраїнський текст // Євсевієве Євангеліє 1283 року : Наукове видання / [відп. ред. В. В. Німчук]. — К. : Київський славістичний університет, 2001. – С. 39–319. – (“Пам’ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури”).
22. Луцьке Євангеліє XIV століття : Видання факсимільного типу / [видання Волинської єпархії Української православної церкви]. – К. : ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. – 526 л. – (“Пам’ятки рукописного мистецтва”).
23. Четья 1489 р. // Інститут рукопису. – К. : Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Фонд № 301. – Од. зб. ДА / 415 л. – 378 арк.

6. УКРАЇНСЬКІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ XI – XV СТОЛІТЬ ЯК НАЙБІЛЬШ ДАВНЄ І ЦІННЕ НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО

МЕТА.

ВСТУП.

ПЛАН.

1. Історія вивчення писемної спадщини давньоукраїнської мови.
2. Правила видання й читання давніх українських писемних творів.
3. Читання й аналізування давніх писемних українських пам'яток.
4. Перекладання й цитування давньоукраїнських писемних творів.
5. Простежування й синтезування власне українських мовних ознак.

СПИСОК ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

АД Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Олег Купчинський; Наукове товариство імені Шевченка у Львові. – Львів: ТОВ “Простір-М”, 2004. – 1286 с.

ГВЛ Галицько-Волинський літопис: Текст / [підготовлено до видання В. Ю. Франчук] // Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. – К.: “Наукова думка”, 2002. – С. 75–156.

ГЛ Кирилична транслітерація київських глаголичних листків... // Німчук В. В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності / В. В. Німчук; відп. ред. В. М. Русанівський. – К.: “Наукова думка”, 1983. – С. 103–128.

Гр XIV Грамоти XIV ст. // Грамоти XIV ст. / [упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пешак; відп. ред. В. М. Русанівський]. – К.: “Наукова думка”, 1974. – С. 9–149. – (“Пам'ятки української мови”).

Гр XV Грамоти XV ст. // Українські грамоти XV ст. / [підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського]. – К.: “Наукова думка”, 1965. – С. 25–134. – (“Пам'ятки української мови”).

ДС Добролюве Євангеліє 1164 року: Транслітерований текст // Добролюве Євангеліє 1164 року / [відп. редактор В. В. Німчук; упорядник Ю. В. Осінчук]. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 36–575. – (“Історія мови”, “Пам'ятки української мови”).

ЄЄ Євсевіє Євангеліє 1283 року: Давньоукраїнський текст // Євсевіє Євангеліє 1283 року: Наукове видання / [відп. ред. В. В. Німчук]. — К.: Київський славистичний університет, 2001. – С. 39–319. – (“Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури”).

Изб1073 Изборник Святослава 1073 года: Факсимильное издание. – М.: “Книга”, 1983. – 266 л.

Изб 1076 Изборник 1076 года / [подготовка текста В. С. Гольшенко] // Изборник 1076 года / [издание подготовили В. С. Гольшенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов]. – М.: “Наука”, 1965. – С. 148–701.

ИЛ Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). – М.: “Языки русской культуры”, 1998. – 648 с.

КЛ Київський літопис // Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). – М.: “Языки русской культуры”, 1998. – С. 273–715.

КП Киевская Псалтирь 1397 года / [фотосъемка Э. И. Стейнерта]. – М.: “Искусство”, 1978. – 232 л.

ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття: Видання факсимільного типу / [видання Волинської єпархії Української православної церкви]. – К.: ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. – 526 л. – (“Пам'ятки рукописного мистецтва”).

- ЛЛ Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). – М. : “Языки русской культуры”, 1997. – 496 с.
- ПА Пандекти Антіоха 1307 р. // Відділ рукописів і стародруків. – Львів : Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. – Шифр. Рк. v 688. – 306 л.
- ПВЛ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. // Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод / [подготовка текста Д. С. Лихачева ; перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова ; под ред. чл.-кор. В. П. Адриановой-Перетц]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 405 с.
- ПДЗ Послание Данила Заточеного // Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / [подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932. – С. 49–107.
- ПМ Поучень~ // Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). – М. : “Языки русской культуры”, 1997. – С. 240–256.
- ПП Киево-Печерський патерик : Текст // Киево-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки) / Проф. Дмитро Абрамович. – репринтне видання. – К. : “Час”, 1991. – С. 1–211.
- ПР Правда русская. I. Тексты / [подготовили к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейрманс и Г. Е. Кочин ; под ред. акад. Б. Д. Грекова]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – 506 с.
- Пр Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов / [под общей ред. акад. Б. Д. Грекова]. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 472 с.
- СДЗ Слово Даниила Заточника // Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / [подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932. – С. 1–48.
- СИ Молдован А. М. Первая редакция “Слова” (список С–591) // “Слово о законе и благодати” Илариона : Монография / А. М. Молдован ; [отв. ред. : Л. П. Жуковская, В. Ю. Франчук]. – К. : “Наукова думка”, 1984. – С. 78–100 с.
- СПШ Слово о плъку Игоревѣ... // Слово о плъку Игоревѣ, Игор# сына Св#тъслав#, внука Ольгова / [підготовка давньоруського тексту і примітки В. В. Німчука]. – К. : “Дніпро”, 1982. – С. 7–46.
- Чет Четъя 1489 р. // Институт рукопису. – К. : Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Фонд № 301. – Од. зб. ДА / 415 л. – 378 арк.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ

ЕСУМ Етимологічний словник української мови : У 7 т. / [ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.]; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – К. : “Наукова думка”, 1982. – Т. 1 : А–Г. – 1982. – 632 с.

Т. 2 : Д–Копці. – 1985. – 572 с.

Т. 3 : Кора–М. – 1989. – 552 с.

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. –

Т. 4 : Н–П. – 2004. – 656 с.

Т. 5 : Р–Т. – 2006. – 704 с.

Т. 6 : У–Я. – 2012. – 568 с.

ІСТ Історичний словник українського языка. Т. І. А–Ж / [уложили Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко; зредагував проф. Є. Тимченко] // *Istoričnyj slovník ukrajinskogo jazyka*. Т. 1–2 (А–Ж). Charkiv-Kyjiw 1930-1932 / Tymčenko Jevhen. – München : Verlag Otto Sagner, 1985. – S. 1–947.

КТ Картотека Історичного словника української мови XIII – XVIII ст. / [за ред. проф. Є. Тимченка]. – Львів : Відділ української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

МТ Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : У 2-х кн. / Є. Тимченко ; [підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса; відп. ред. чл.-кор. НАН України Німчук В. В.]; НАН України, УВАН у США. – Київ – Нью-Йорк : “Преса України”, 2002. – (“Пам’ятки української мови”).

Кн. 1 : А–Н. – 2002. – 512 с.

Кн. 2 : О–Я. – 2003. – 512 с.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI ~ XIV вв.) / [глав. ред. Р. И. Аванесов]; Академия наук СССР, Институт русского языка. – М. : “Русский язык”, 1988. –

Т. I : (а – възакон#тис#). – 1988. – 526 с.

Т. II : (възалкати – добродѣтельникъ). – 1989. – 496 с.

Т. III : (добродѣтельно – изжечис#). – 1990. – 512 с.

Т. IV : (изживати – молени~). – 1991. – 560 с.

[глав. ред. Р. И. Аванесов, И. С. Улуханов] ;

Институт русского языка имени В. В. Виноградова РАН. –

М. : “Азбуковник”. – Т. V : (молимъ – об#тънь). – 2002. – 648 с.

[глав. ред. И. С. Улуханов]. – Т. VI : (овадь – покласти). – 2000. – 608 с.

[гл. ред. В. Б. Крысько]. – Т. VII : (поклепанъ – пращоуръ). – 2004. – 512 с.

Т. VIII : (пре – пробѣжени~). – 2008. – 768 с.

М. : “ЛЕКСРУС”. – Т. IX : (провадити – ражьзизаемъ). – 2012. – 480 с.

М. : “Азбуковник”. – Т. X : (разар#~мь – свѣтѣтис#). – 2013. – 656 с.

ССДЯ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка : В 3 т. / И. И. Срезневский. – репринтное издание. – М. : “Книга”, 1989. –

Т. I. – Ч. 1 : А–Д, Ч. 2 : Е–К. – 1420 с. + 50 с.

Т. II. – Ч. 1 : Л–О, Ч. 2 : П. – 1804 с.

Т. III. – Ч. 1 : Р–С, Ч. 2 : Т–В. – 1684 с. + 272 с. + 16 с.

ССУМ 14-15 Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : У 2-х т. / [ред. кол. : Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький] ; АН УРСР, Інститут суспільних наук. – К. : “Наукова думка”, 1977. –

Т. 1 : А–М. — 1977. — 631 с.

Т. 2 : Н–Ф. — 1978. — 592 с.

СУС Белей Л. Старослов'янсько-український словник / Любомир Белей, Олег Белей ; [наук. ред. : Д. Гринчишин]. – Львів : “Свічадо”, 2001. – 332 с.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

ОСНОВНИЙ

Брус М. П. Українська мова XI – XV століть : Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / Марія Брус. – Івано-Франківськ: “Тіповіт”, 2015. – 400 с.

Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна : Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів / Ганна Куземська. – вид. 2-ге, доопрацьоване і значно доповнене. – К. : КЖД “Софія”, 2012. – 112 с., 165 іл.

Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови) / Віктор Кубайчук. – К. : “К.І.С.”, 2004. – 168 с.

Ніка О. І. Історія української літературної мови : Посібник / Оксана Ніка. – друге видання, доповнене і перероблене. – К. : “Освіта України”, 2014. – 336 с.

Німчук В. Історія української мови : Хрестоматія X – XIII ст. / Василь Німчук. – Київ – Житомир : “Полісся”, 2015. – 352 с.

Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; [упоряд., автор нарису і приміток М. С. Тимошик]. – К. : “Либідь”, 1995. – 296 с.

Русанівський В. М. Історія української літературної мови : Підручник / В. М. Русанівський. — К. : “АртЕк”, 2001. — 392 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри : Монографія / Олександр Царук ; [відп. ред. А. М. Поповський]. – Дніпропетровськ : “Наука і освіта”, 1998. – 324 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов ; [переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка ; редактор Л. Ушкалов]. – Харків : “Акта”, 2002. – 1056 с. – (Серія “Класика Української Науки”).

Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.) / Юрій Шевельов ; [упорядкування Л. Белея, Л. Нуждак ; вступна стаття, примітки Л. Белея]. – К. : “Темпора”, 2012.

ДОДАТКОВИЙ

Абрамович Д. Вступ / Д. Абрамович // Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки) / Проф. Дмитро Абрамович. – репринтне видання. – К. : “Час”, 1991. – С. 9–23.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / Михайло Брайчевський. – 4-те вид. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 154 с.

Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда / М. Брайчевський. – К. : Український Центр духовної культури, 2001. – 132 с.

Брус М. П. Євангельські назви жінок XI – XV століть / Марія Брус // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Випуск 772. Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці : Видавничий Дім “Родовід”, 2016. – С. 170–174

Брус М. П. Літописання XI – XIII століть як джерело вивчення жіночого антропонімікону / Марія Брус // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : Збірник наукових праць. Випуск 21. – Ужгород : Ужгородський національний університет, 2016. – С. 211–214.

Брус М. П. Фемінітиви в українській мові XI – XV ст. / Брус М. П. // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2006. – № 2. – С. 28–34.

Брус М. Фемінітиви-грецизми в історії української мови / Марія Брус // Українська мова. – 2014. – №. 2 (50). – С. 35–45.

Брус М. Фемінітиви-полонізми в історії української мови / Марія Брус // Scientia. Chełmskie Towarzystwo Naukowe. – Chełm: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie. – 2013. – Nr. 7. – S. 75–85.

Брус М. Фемінітиви у “Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.” Євгена Тимченка / Марія Брус // Писемні пам'ятки: текст і контекст / [від. ред. Г. Дидик-Меуш]. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2015. – С. 132–139.

Булаховський Л. А. Історичний коментарій до української літературної мови / Л. А. Булаховський // Вибрані праці в п'яти томах. Українська мова. – К. : “Наукова думка”, 1977. – Т. 2. – С. 217–569.

Булаховський Л. А. Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староукраїнських пам'ятках XII – XIV ст. / Л. А. Булаховський // Праці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Гуманітарні науки. – К. : Видавництво Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1954. – Т. I. – С. 121–146.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський ; [відп. ред. Ф. Т. Жилко]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1956. – 221 с.

Вздорнов Г. И. Исследование о Киевской Псалтири / Г. Вздорнов ; [ред. Т. В. Юрова]. – М. : “Искусство”, 1978. – 172 с.

Висоцький С. О. Київська писемна школа X – XII ст. / С. О. Висоцький. – Львів – Київ – Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1998. – 246 с.

Воронич Г. В. Північноукраїнські риси в Четьї Мінеї 1489 р. / Ганна Воронич // У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі / [упорядн.

Г. В. Воронич ; редкол. : В. В. Німчук, П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, К. С. Симонова]. – К. : “КММ”, 2011. – С. 54–61.

Воронич Г. Четья Мінея 1489 р. і кирило-мефодіївська традиція / Ганна Воронич // Українська мова. – 2013. – № 2 (46). – С. 119–136.

Воронич Г. Четья Мінея 1489 року: українсько-білоруська мовна дискусія / Ганна Воронич // Українська мова. – 2008. – № 3. – С. 41–47.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А. І. Генсьорський ; [відп. ред. Л. Л. Гумецька]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1961. – 283 с.

Генсьорський А. І. Про деякі особливості стилю в Галицькому літописі. (Іпатіївський кодекс 1201–1260 рр.) / А. І. Генсьорський // Дослідження і матеріали з української мови / [редкол. : І. П. Крип'якевич, Л. Л. Гумецька, У. Я. Єдлінська та ін.]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – Т. І. – С. 37–45.

Глушенко В. А. Давньоруська мова / В. А. Глушенко, Г. П. Півторак // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – видання третє, зі змінами і доповненнями. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 133–134.

Глушенко В. А. Праслов'янська мова / В. А. Глушенко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – видання третє, зі змінами і доповненнями. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 538–540.

Гнатенко Л. Графіко-орфографічна система “Четьї Мінеї 1489 року” / Людмила Гнатенко // Українська мова. – 2010. – № 2. – С. 81–103.

Гнатенко Л. А. Другий південнослов'янський вплив / Л. А. Гнатенко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – видання третє, зі змінами і доповненнями. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 168.

Гольштенко В. С. Изборник 1076 года : Палеографическое описание / В. С. Гольштенко // Изборник 1076 года / [издание подготовили В. С. Гольштенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов]. – М. : “Наука”, 1965. – С. 30–128.

Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських / Олекса Горбач // Історія української мови : Хрестоматія / [упорядники : С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. – К. : “Либідь”, 1996. – С. 206–225.

Гринчишин Д. Г. Історичний словник / Д. Г. Гринчишин // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – видання третє, зі змінами і доповненнями. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 239–240.

Гринчишин Д. Г. Літописи / Д. Г. Гринчишин // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – видання третє, зі змінами і доповненнями. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 334–336.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови / Дмитро Гринчишин // Записки Наукового товариства імені Шевченка :

Праці Філологічної секції / [ред. : М. Ільницький, О. Купчинський]. — Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1995. — Т. 229. — С. 251–276.

Грунський М. К. Нариси з історії української мови / Проф. М. К. Грунський, доц. П. К. Ковальов. — Львів : Українське видавництво, 1941. — 355 с.

Гумецька Л. Л. Чи впливала старочеська мова на мову українських грамот XIV – XV ст.? / Л. Л. Гумецька // Мовознавство. — 1967. — № 4. — С. 92–95.

Єдлінська У. Пам'ятки української книжної писемності XI – XIII ст. у львівських книгосховищах (на матеріалі Зведеного Каталога слов'яно-руських рукописних книг XI – XIII ст. / Уляна Єдлінська // Український діалектологічний збірник : Пам'яті Тетяни Назарової / [ред. кол. : П. Ю. Гриценко (відп. ред.), Я. В. Закревська, В. В. Німчук та ін.]. — К. : “Довіра”, 1997. — Кн. 3. — С. 255–257.

Єрмоленко С. Я. Історія української літературної мови / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 241–244.

Житецький П. Г. О поэтическом стиле и литературной форме «Слова о полку Игореве» / П. Г. Житецький. Вибрані праці. Філологія / [упоряд., вступ. стаття і примітки Л. Т. Масенко ; відп. ред. І. П. Чепіга]. — К. : “Наукова думка”, 1987. — С. 255–286.

Житецький П. Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. / П. Г. Житецький. Вибрані праці. Філологія / [упоряд., вступ. стаття і примітки Л. Т. Масенко ; відп. ред. І. П. Чепіга]. — К. : “Наукова думка”, 1987. — С. 287–300.

Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. — 1976. — № 4. — С. 62–70.

Запаско Я. П. Мистецтво книги княжої доби XI – XIII ст. // Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. — Львів : “Світ”, 1995. — С. 13–50.

Запаско Я. П. Мистецтво української рукописної книги XIV – XVIII ст. // Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. — Львів : “Світ”, 1995. — С. 51–115.

Запаско Я. П. Опис рукописів // Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. — Львів : “Світ”, 1995. — С. 123–315.

Запаско Я. П. Передмова // Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. — Львів : “Світ”, 1995. — С. 9–11.

Зарубин Н. Н. Введение / Н. Н. Зарубин // Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / [подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский]. — Л. : Изд-во АН СССР, 1932. — С. I–XVI.

Изборник Святослава 1073 года : Научный аппарат факсимильного издания. — М. : “Книга”, 1983. — 80 с.

Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / Пантелеймон Ковалів ; [ред. проф. В. Стецюк] ; Наукове товариство ім. Шевченка. — Нью-Йорк, 1970. — 160 с.

Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови київського періоду X–XIV ст. / Пантелеймон Ковалів ; Наукове товариство ім. Т. Шевченка. — Нью-Йорк, 1962. — Т. I : Основний фонд. — 445 с. ; 1964. — Т. II : Запозичення. — 323 с.

Ковалів П. Основи формування української мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами / Пантелеймон Ковалів ; [ред. К. Кисілевський] // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Збірник Філологічної Секції. — Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1958. — Т. 29. — 240 с.

Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ої половини XII – XIII ст. / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. — К. : “Наукова думка”, 2002. — С. 9–28.

Котляр М. Ф. Коментар до літопису / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. — К. : “Наукова думка”, 2002. — С. 157–359.

Котляр М. Ф. Композиція, джерела, жанрові та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. — К. : “Наукова думка”, 2002. — С. 29–59.

Крекотень В. І. “Золота книга” українського письменного люду / В. І. Крекотень // Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки) / Проф. Дмитро Абрамович. — репринтне видання. — К. : “Час”, 1991. — С. 270–278.

Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика : Навчальний посібник / О. І. Крижанівська. — К. : “Академія”, 2010. — 248 с.

Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / Агатангел Кримський // Історія української мови : Хрестоматія / [упорядники : С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. — К. : “Либідь”, 1996. — С. 16–37.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Олег Купчинський ; Наукове товариство імені Шевченка у Львові. — Львів : ТОВ “Простір-М”, 2004. — 1286 с.

Курс історії української літературної мови [дожовтневий період] / [за ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда ; відп. ред. К. К. Цілуйко]. — К. : Видавництво АН УРСР, 1958. — Т. I. — 596 с.

Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. — К. : “Радянська школа”, 1951. — Т. I : 1. Вступ. 2. Лексика. 3. Фонетика. 4. Морфологія. 5. Наголос. — 520 с. ; Т. II : 1. Просте речення. 2. Складне речення. 3. Пунктуація. — 408 с.

Лесюк М. Доля моєї мови : Науково-популярне видання / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ : “Нова Зоря”, 2004. — 288 с.

Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : Монографія / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ : “Місто НВ”, 2014. — 732 с.

Луцьке Євангеліє XIV століття : Додаток // Луцьке Євангеліє XIV століття : Видання факсимільного типу / [видання Волинської єпархії Української православної церкви]. — К. : ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. — 12 с. — (“Пам'ятки рукописного мистецтва”).

Любимов В. П. Списки Правды Русской / В. П. Любимов // Правда русская : Тексты / [подготовили к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейрманс, Г. Е. Кочин ; под ред. акад. Б. Д. Грекова]. — М. — Л. : Изд-во АН СССР, 1940. — Т. I. — С. 11–54.

Медведев Ф. П. Українські грамоти XIV – XV століть як пам'ятки мови української народності / Ф. П. Медведев // Питання історичного розвитку української мови / [ред. кол. : І. К. Білодід (відп. ред.), С. П. Бевзенко, В. П. Бесєдіна-Невзорова та ін.]. — Харків : Вид-во Харківського державного університету, 1962. — С. 166–179.

Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе ; [перевод Д. Кудрявского, переработ. и допол. по седьм. франц. изданию А. Сухолинным ; под ред. и с примеч. Р. Шор ; вступ. ст. М. Сергиевского]. — М. : “Едиториал УРСС”, 2002. — 512 с. — (Серия “Лингвистическое наследие XX века”).

Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе ; [перевод со второго франц. изд., просмотр. и доп. в сотрудничестве с А. Вайаном ; перевод и примечания П. С. Кузнецова ; под ред. С. Б. Бернштейна]. — 2-е издание. — М. : “Прогресс”, 2000. — 493 с. — (“Филологи мира”).

Мельничук О. С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності / О. С. Мельничук // Мовознавство. — 1985. — № 2. — С. 17–22.

Мельничук О. С. Про мову Київського літопису XII ст. / О. С. Мельничук // Мовознавство. — 1983. — № 2. — С. 39–49.

Мозер М. Огляд історії української мови середньої доби // Причинки до історії української мови / Міхаель Мозер ; [за заг. ред. С. Вакуленка]. — Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. — С. 40–54.

Мозер М. Прасхіднослов'янська мова чи східнослов'янська мовна спільність? // Причинки до історії української мови / Міхаель Мозер ; [за заг. ред. С. Вакуленка]. — Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. — С. 3–18.

Мозер М. П'ять новознайдених галицько-українських грамот і їхня мова // Причинки до історії української мови / Міхаель Мозер ; [за заг. ред. С. Вакуленка]. — Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. — С. 19–39.

Мозер М. Руська (білоруська та українська) мова середньої доби // Причинки до історії української мови / Міхаель Мозер ; [за заг. ред. С. Вакуленка]. — Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. — С. 55–74.

Мойсеєнко В. До питання про українсько-чеські міжмовні зв'язки у другій половині XIV століття в галузі спеціальної та наукової термінології / Віктор Мойсеєнко // Записки Наукового товариства імені Шевченка : Праці Філологічної секції / [ред. : М. Ільницький, О. Купчинський]. — Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1995. — Т. 229. — С. 342–361.

Мойсієнко В. М. Про національний статус «русської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої / В. М. Мойсієнко // Мовознавство. — 2005. — № 1. — С. 67–82.

Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона : Монографія / А. М. Молдован ; [отв. ред. : Л. П. Жуковская, В. Ю. Франчук]. — К. : “Наукова думка”, 1984. — 240 с.

Нефедов Г. Ф. Изборник 1076 года : Из истории изучения / Г. Ф. Нефедов // Изборник 1076 года / [издание подготовили В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов]. — М. : “Наука”, 1965. — С. 7–29.

Нікітіна Ф. О. Латиниця / Ф. О. Нікітіна, Й. М. Яковенко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 304–305.

Німчук В. В. Берестяні грамоти в Україні / В. В. Німчук // Мовознавство. — 1992. — № 6. — С. 11–14.

Німчук В. В. Виникнення східнослов'янської писемності / Василь Німчук // Бібліотечний вісник. — 2000. — № 6. — С. 3–16.

Німчук В. В. Глаголиця / В. В. Німчук // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 100–101.

Німчук В. В. Давньокіївські написи – пам'ятки літератури XI – XIII ст. / В. В. Німчук // Писемність Київської Русі і становлення української літератури : Зб. наук. праць / [від. ред. В. І. Кречотень]. — К. : “Наукова думка”, 1988. — С. 24–32.

Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук ; [відп. ред. С. П. Бевзенко]. — К. : “Наукова думка”, 1992. — 416 с.

Німчук В. В. Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) / В. В. Німчук, Н. М. Яковенко // Мовознавство. — 1989. — № 1. — С. 63–71.

Німчук В. До проблеми розмежування / Василь Німчук // Пам'ятки України : історія та культура : Науковий часопис. — К., 2002. — Ч. 3–4. — С. 170–175.

Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови / В. В. Німчук // Євсевієве Євангеліє 1283 року : Наукове видання / [відп. ред. В. В. Німчук]. — К. : Київський слав'ястичний університет, 2001. — С. 3–38. — (“Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури”).

Німчук В. В. Київський Псалтир 1397 р. – пам'ятка північного діалекту української мови / Василь Німчук // Український діалектологічний збірник : Пам'яті Тетяни Назарової. — К. : “Довіра”, 1997. — Кн. 3. — С. 218–231.

Німчук В. В. Кирилиця / В. В. Німчук // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 261–262.

Німчук В. В. Лексика пам'яток XI – XIII ст. як свідчення народної основи давньоруської літературної мови / Німчук В. В. // Жанри і стилі в історії української літературної мови / [відп. ред. Єрмоленко С. Я.]. — К. : “Наукова думка”, 1989. — С. 5–56.

Німчук В. В. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності // Німчук В. В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської

писемності / В. В. Німчук ; [відп. ред. В. М. Русанівський]. — К. : “Наукова думка”, 1983. — С. 3–102.

Німчук В. В. Пам’ятки української мови / В. В. Німчук // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 473–475.

Німчук В. Південні давньоруські говори – основа української мови / Василь Німчук // Історія української мови : Хрестоматія / [упоряд. : С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. — К. : “Либідь”, 1996. — С. 257–269.

Німчук В. В. Походження Добрилового Євангелія / Василь Німчук // Добрилове Євангеліє 1164 року / [відп. ред. В. В. Німчук ; упоряд. Ю. В. Осінчук]. — Львів : Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 2012. — С. 7–10. — (“Історія мови”, “Пам’ятки української мови”).

Німчук В. В. Походження української мови / В. В. Німчук // Етнічна та етнокультурна історія України : У 3-х т. / [ред. О. Б. Діденко, Є. І. Мазніченко, К. В. Харченко ; відп. ред. Г. А. Скрипник]. — К. : “Наукова думка”, 2005. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 351–468.

Німчук В. В. “Слово о полку Ігоревім” – велична пам’ятка культури східних слов’ян XII ст. : Примітки // Слово о плъку Игоревѣ, Игор# сына Св#тъславл#, внука Ольгова / [підготовка давньоруського тексту і примітки В. В. Німчука]. — К. : “Дніпро”, 1982. — С. 47–77.

Німчук В. В. “Слово о полку Ігоревім” і народна мова / В. В. Німчук // Мовознавство. — 1967. — № 4. — С. 79–81.

Німчук В. В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. / В. В. Німчук. — Мовознавство. — 1993. — № 5. — С. 9–21.

Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / Василь Німчук // Українська мова. — 2014. — № 4 (52). — С. 12–31.

Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / Василь Німчук // Українська мова. — 2015. — № 1 (53). — С. 3–35.

Огієнко І. Розмежування пам’яток українських від білоруських / Іван Огієнко // Пам’ятки України : історія та культура : Науковий часопис. — К., 2002. — Ч. 3–4. — С. 170–188.

Огієнко І. Українська вимова богослужбових текстів / Іван Огієнко // Дивослово. — 2007. — № 11. — С. 43–48.

Осінчук Ю. В. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року / Юрій Осінчук // Добрилове Євангеліє 1164 року / [відп. ред. В. В. Німчук ; упоряд. Ю. В. Осінчук]. — Львів : Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 2012. — С. 11–34. — (“Історія мови”, “Пам’ятки української мови”).

Пазуняк Н. Становище української мови серед інших слов’янських мов / Наталія Пазуняк // Матеріали п’ятого конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство. — 2-ге видання, стереотипне. — Чернівці : “Рута”, 2008. — С. 192–195.

Панькевич І. Пандекти Антіоха 1307 року / Іван Панькевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка : Праці філологічної секції. — Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1917. — Т. 123–124. — С. 1–64.

Пелешенко Ю. В. Другий південнослов'янський вплив і українська культура кінця XIV – XV ст. / Ю. В. Пелешенко // Писемність Київської Русі і становлення української літератури : Зб. наук. праць / [від. ред. В. І. Кречотень]. — К. : “Наукова думка”, 1988. — С. 138–166.

Пецак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / М. М. Пецак ; [відп. ред. І. П. Чепіга]. — К. : “Наукова думка”, 1979. — 268 с.

Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток / Г. П. Півторак // Мовознавство. — 2005. — № 3–4. — С. 80–84.

Півторак Г. П. Історико-лінгвістична славістика : Вибрані праці / Григорій Півторак ; [відп. ред. В. Г. Скляренко]. — К. : “Наукова думка”, 2015. — 512 с.

Півторак Г. П. Письмо / Г. П. Півторак // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 497–499.

Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски” / Григорій Півторак ; [відп. ред. В. Г. Скляренко]. — К. : “Академія”, 2001. — 152 с.

Півторак Г. П. Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних / Г. П. Півторак // Мовознавство. — 1982. — № 2. — С. 32–42.

Півторак Г. Українці : звідки ми і наша мова / Григорій Півторак ; [відп. ред. В. Г. Скляренко]. — К. : “Наукова думка”, 1993. — 200 с.

Повесть временных лет. Часть вторая. Приложения / [статьи и комментарии Д. С. Лихачева ; под ред. чл.-кор. В. П. Адриановой-Перетц]. — М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — 556 с.

Правда русская . II. Комментарии / [составили Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин, Н. Ф. Лавров и Б. А. Романов ; под ред. акад. Б. Д. Грекова]. — М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1947. — 864 с.

Русанівський В. М. Вступ / В. М. Русанівський // Історія української мови. Фонетика / [ред. кол. : В. В. Німчук (відп. ред.), М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський] ; Академія наук УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. — К. : “Наукова думка”, 1979. — С. 5–62.

Русанівський В. М. Історія української мови / В. М. Русанівський // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 244–248.

Русанівський В. М. Передмова / В. М. Русанівський // Українські грамоти XV ст. / [підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського]. — К. : “Наукова думка”, 1965. — С. 5–23. — (“Пам'ятки української мови”).

Русанівський В. М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – XVII ст. : Доповідь на VII Міжнародному з'їзді славістів (Варшава, серпень, 1973 р.). — К. : “Наукова думка”, 1973. — 28 с.

Русанівський В. М. Старослов'янська мова / В. М. Русанівський // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови),

Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 663–664.

Русанівський В. М. Староукраїнська літературна мова / В. М. Русанівський // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 664–667.

Русанівський В. М. Ще про дві літературні мови в Київській Русі / В. М. Русанівський // Мовознавство. — 1996. — № 6. — С. 3–12.

Свенціцький І. С. Елементи живої народної мови в пам’ятках української літературної мови у XIV–XVII сторіччях / І. С. Свенціцький // Питання українського мовознавства : До IV Міжнародного з’їзду славістів / [за ред. І. І. Ковалика]. — Львів : Видавництво Львівського університету, 1958. — Кн. 3. — С. 5–13.

Свенціцький І. С. Західноукраїнські грамоти XIV – XV ст. / Проф. І. Свенціцький // Питання українського мовознавства / [під ред. І. З. Петличного]. — Львів : Видавництво Львівського університету, 1957. — Кн. 2. — С. 3–27.

Свенціцький І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. / І. С. Свенціцький // Питання слов’янського мовознавства / [ред. кол. : І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін.]. — Львів : Видавництво Львівського університету, 1963. — Кн. 7–8. — С. 3–14.

Свенціцький І. Мовні ознаки пам’яток українського письменства домонгольської доби / Іларіон Свенціцький // Записки Наукового Товариства імені Шевченка : Праці філологічної секції / [за ред. В. Сімовича]. — Львів : Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1937. — Т. 155. — С. 107–108.

Свенціцький І. Нариси з історії української мови / Іларіон Свенціцький // Історія української мови : Хрестоматія / [упорядники : С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. — К. : “Либідь”, 1996. — С. 120–136.

Свенціцький І. С. Нариси про мову пам’яток староруського письменства XI віку / І. С. Свенціцький // Питання слов’янського мовознавства / [ред. кол. : В. І. Борковський (відп. ред.), М. С. Возняк, Р. М. Волков та ін.]. — Львів : Видавництво Львівського університету, 1948. — Кн. 1. — С. 123–139.

Свенціцький І. С. Питання про світський характер староруського письменства і його мови / І. С. Свенціцький // Питання слов’янського мовознавства / [ред. кол. : І. І. Ковалик, Є. В. Кротевич, О. Н. Мороз]. — Львів : Вид-во Львівського університету, 1958. — Кн. 5. — С. 56–67.

Свенціцький І. С. Правопис рукописів староруської епохи / І. С. Свенціцький // Дослідження і матеріали з української мови / [редкол. : І. П. Крип’якевич, Л. Л. Гумецька, У. Я. Єдлінська та ін.]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — Т. I. — С. 3–9.

Симонова К. С. Українська мова у конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі «Четьї» 1489 р.) / Симонова К. С. // Жанри і стилі в історії української літературної мови / [відп. ред. Єрмоленко С. Я.]. — К. : “Наукова думка”, 1989. — С. 56–79.

Скляренко В. Звідки походить назва *Україна* / Віталій Скляренко // *Україна*. — 1991. — № 1. — С. 20, 39.

Скляренко В. Г. Походження назви *Русь* / В. Г. Скляренко // *Мовознавство*. — 2011. — № 3. — С. 16–25.

Скляренко В. Г. *Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження* / В. Г. Скляренко ; [відп. ред. Г. П. Півторак]. — К. : “Довіра”, 2006. — 97 с.

Скляренко В. Г. “Темні місця” в “Слові о полку Ігоревім” / В. Г. Скляренко // *Мовознавство*. — 2008. — № 2–3. — С. 3–12.

Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім’ю слов’янських мов і їх взаємне споріднення / Степан Смаль-Стоцький // *Історія української мови : Хрестоматія* / [упорядники : С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. — К. : “Либідь”, 1996. — С. 48–119.

Тараненко О. *Мова Київської Русі : вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем* / Олександр Тараненко // *Історія української мови : Хрестоматія* / [упорядники : С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. — К. : “Либідь”, 1996. — С. 280–286.

Тимченко Є. *Курс історії українського язика. Вступ і фонетика* / Проф. Є. Тимченко. — К. : Державне видавництво України, 1927. — 170 с.

Тимченко Є. *Слов’янська одність і становище української мови в слов’янській родині* / Євген Тимченко // *Історія української мови : Хрестоматія* / [упорядники : С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. — К. : “Либідь”, 1996. — С. 38–47.

Ткаченко О. Б. *Українська мова і мовне життя світу* / Орест Ткаченко ; [відп. ред. Г. П. Півторак]. — К. : “Спалах”, 2004. — 272 с.

Толочко П. П. *Київська Русь* / Петро Толочко ; [редактор М. Т. Максименко]. — К. : “Абрис”, 1996. — 360 с.

Фаріон І. *Мова – краса і сила : Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.* / Ірина Фаріон. — 2-ге видання. — Львів : Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2007. — 212 с.

Фаріон І. Д. *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV – XVII століттях : мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива : Монографія* / Ірина Фаріон. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. — 656 с.

Франчук В. Ю. *Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении* / В. Ю. Франчук ; [отв. ред. Н. Н. Пилинский]. — К. : “Наукова думка”, 1986. — 184 с.

Франчук В. Ю. *Книжна лексика у Київському літописі* / В. Ю. Франчук // *Мовознавство*. — 1980. — № 6. — С. 36–43.

Франчук В. Ю. *Образна мова Київського літопису* / В. Ю. Франчук // *Мовознавство*. — 1982. — № 3. — С. 19–27.

Франчук В. Ю. *Хлебниковський список Галицько-Волинського літопису як пам’ятка староукраїнської мови XVI ст.* / В. Ю. Франчук // *Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар* / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. — К. : “Наукова думка”, 2002. — С. 60–74.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії / Юрій Шевельов // Історія української мови : Хрестоматія / [упоряд. : С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. — К. : “Либідь”, 1996. — С. 191–205.

Умовні скорочення й позначення

Графічні знаки

- ˉ – довгота
- ˘ – короткість
- ˙ – м'якість
- ˚ – пом'якшення
- ' – наголос
- * – індоєвр., прасл.
- ˜ – титла
- ˆ – дифтонгічність

Мовознавчі терміни

- гол. – голосний звук
- приг. – приголосний звук
- чол. – чоловічий рід
- жін. – жіночий рід
- сер. – середній рід
- одн. – одинина
- мн. – множина
- дв. – двоїна
- відм. – відмінок
- наз. – називний
- род. – родовий
- відкл. – відкладний
- дав. – давальний
- знах. – знахідний
- оруд. – орудний
- місц. – місцевий
- клич. – кличний
- мин. – минулий час
- д.мин. – давноминулий час
- тепер. – теперішній час
- майб. – майбутній час
- наказ. – наказовий
- умов. – умовний
- заст. – застаріле значення
- перен. – переносне значення
- книж. – книжне значення

Давні й сучасні мови

- англ. – англійська мова
- араб. – арабська мова
- білор. – білоруська мова
- болг. – болгарська мова
- вірм. – вірменська мова
- в.луж. – верхньолужицька мова

гот. – готська мова
 грец. – грецька мова
 д.в.нім. – давньоверхньонімецька мова
 д.євр. – давньоєврейська мова
 діал. – діалектна мова
 д.інд. – давньоіндійська мова
 д.іран. – давньоіранська мова
 д.ісл. – давньоісландська мова
 д.прус. – давньопруська мова
 д.сканд. – давньоскандинавська мова
 д.укр. – давня українська мова
 індосєвр. – індосєвропейська мова
 ірл. – ірландська мова
 латиськ. – латиська мова
 лат. – латинська мова
 лит. – литовська мова
 македон. – македонська мова
 нім. – німецька мова
 н.луж. – нижньолужицька мова
 пол. – польська мова
 прасл. – праслов'янська мова
 прус. – пруська мова
 рос. – російська мова
 серб. – сербська мова
 санскр. – санскрит
 с.грец. – середньогрецька мова
 с.лат. – середньолатинська мова
 словац. – словацька мова
 словен. – словенська мова
 ст.ірл. – староірландська мова
 стсл. – старослов'янська мова
 татар. – татарська мова
 тур. – турецька мова
 угор. – угорська мова
 укр. – українська мова
 фін. – фінська мова
 хорв. – хорватська мова
 чес. – чеська мова

Навчально-методичний посібник

БРУС Марія Петрівна

Розвиток української мови в XI – XV століттях
Теоретична й практична частина – 1

Комп'ютерний набір,
дизайн, верстка,
редагування М. П. Брус

Підп. до друку 2017 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. .
Тираж 100 пр. Зам. №

Видавець
ПП Голіней О. М.,

